

Philosophiai Anthropologia

Magy. Kir. Egy. bet.
Budán; Budapest 1839

Signatur: 54959-B
Barcode: +Z169759606
Zitierlink: <http://data.onb.ac.at/ABO/%2BZ169759606>
Umfang: Bild 1 - 228

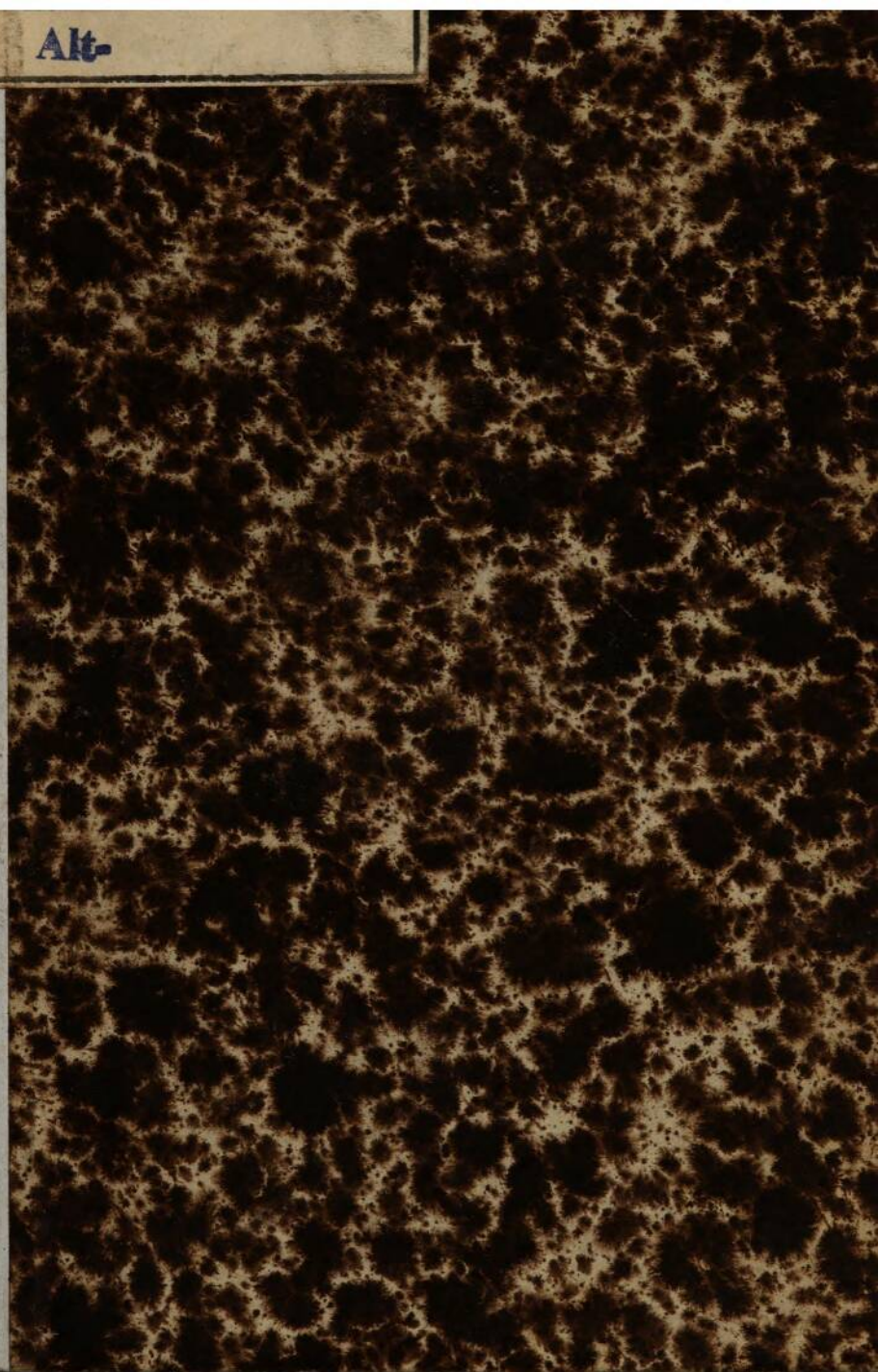

Nutzungsbedingungen

Bitte beachten Sie folgende Nutzungsbedingungen: Die Dateien werden Ihnen nur für persönliche, nichtkommerzielle Zwecke zur Verfügung gestellt. Nehmen Sie keine automatisierten Abfragen vor. Nennen Sie die Österreichische Nationalbibliothek in Provenienzanangaben. Bei der Weiterverwendung sind Sie selbst für die Einhaltung von Rechten Dritter, z.B. Urheberrechten, verantwortlich.

Hinweis: Das Dokument enthält hinterlegte Textdaten, die eine Suche in der Datei ermöglichen. Diese Textdaten wurden mit einem automatisierten OCR-Verfahren ermittelt und weisen Fehler auf.

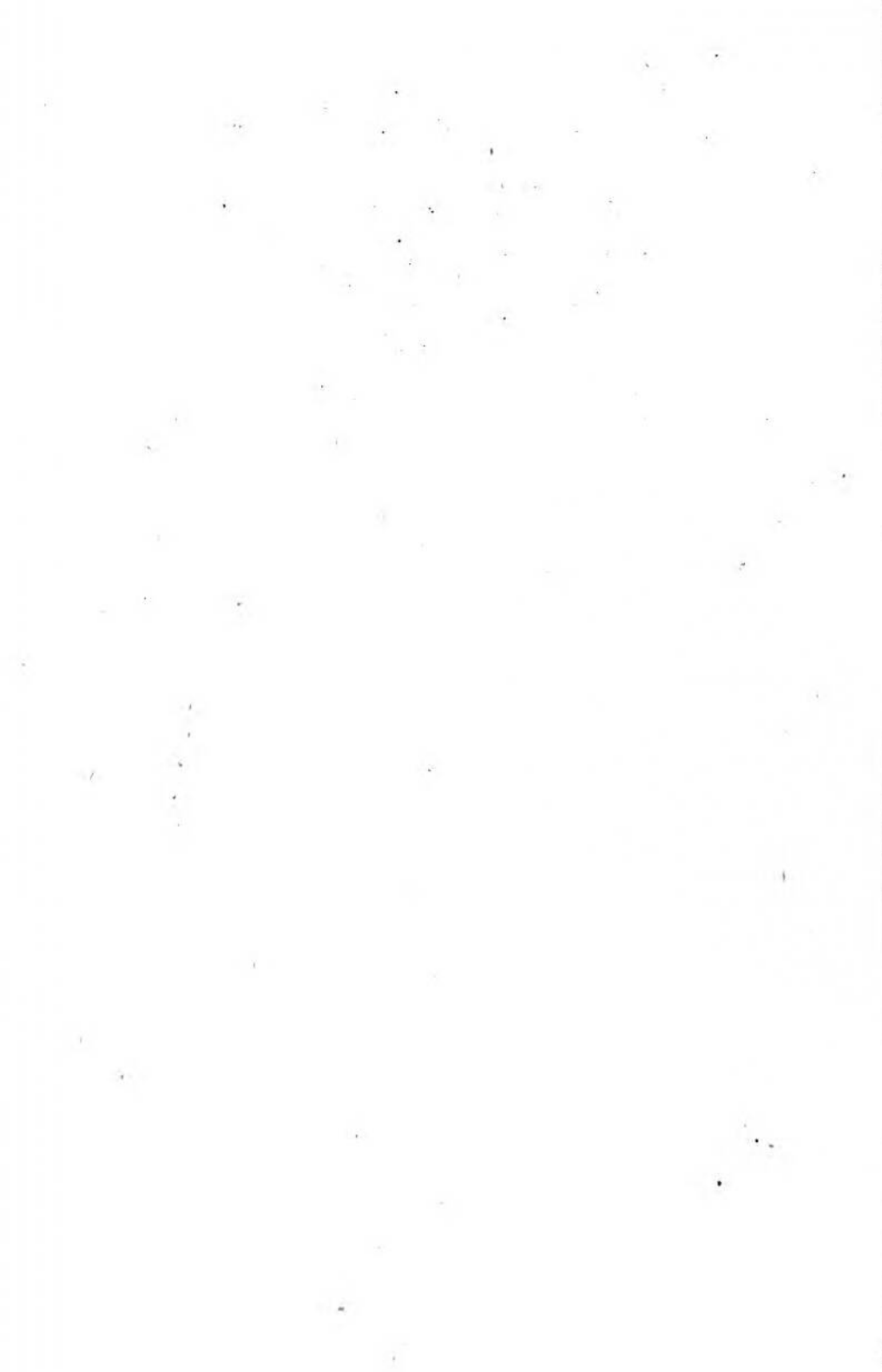
Alt-

54959-B.

43. N. m. 219.

PHILOSOPHIAI

ANTHROPOLOGIA.

IRTA

KÖTELES SÁMUEL,

NÉHAI PHILOS. PROFESSOR, M. ACAD. RENDES TAG.

KIADTA A' MAGYAR TUDÓS TÁRSASÁG.

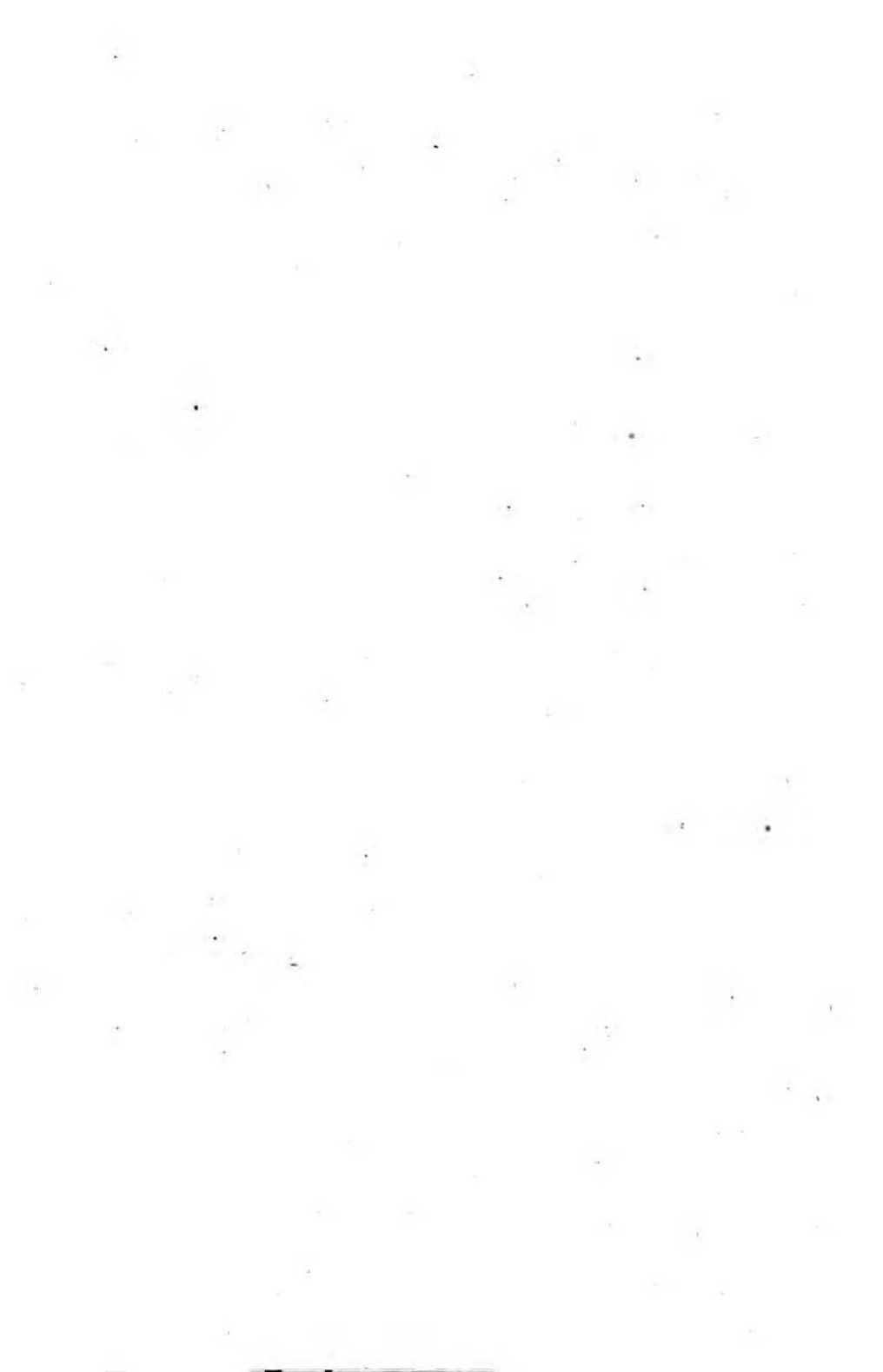
BUDÁN,

A' MAGYAR KIR. EGYETEM' BETŰÍVEL.

M.D.CCC.XXX.IX.

22

PHILOSOPHIAI
ANTHROPOLOGIA.

1900-1901

1901-1902

E L Ő S Z Ó.

KÖTELES SÁMUELT, a Logicája, Erkölcsi Philosophiája, s Philosophiai Encyclopaediája-, valamint magyar tanításai által magának tudományosságunk és nyelvünk körül érdemeket szerzett philosophust, oktatót és író, s academiai társunkat, a halál 1831-ben ragadta ki közölünk. Több évek mulva terjeszté özvegye a jelen kéziratot, melly anthropologiai leczkéi' vezérfonalául szolgált, a m. tudós társaság' bírálata alá, s az a vizsgálók' egyhangu ajánlatára nyomatni határoztatott, ha a második bíráló által kikötött változtatások eszközölve lesznek: t. i. a kérdések és feleletek által megszakasztott textusnak folyóba átöntése, s a már elavult

műnyelvnek a philosophiai előadás' mai állapotjához alkalmazása. A kézirat' örököse szíves volt engem tisztelni meg bizodalomával; miben az academia is megnyugodván, az én kezeimből veszi már most a közönség KÖTELES' Anthropológiáját ez újabb alakban. Említenem kellett ezt, részint azért, mert bármelly író' munkáján tett változtatásoknak okát adni szoros kötelessége a kiadónak; részint, hogy a mi a nyelvbeli előadásban gáncsot találna magára vonni, ne az elhunyt jeles szerző', hanem az én rovásomra irassék.

Ez alkalommal nem hallgathatom el azt is, miképen e különben nem kellemes, foldozgató és javító munkát, két körülmény előtttem kedvessé tette. Egyfelül t. i. maga azon élelmény, mellyet egy józan szellemű s helyes szerkezetű munkávali foglalkodás ad, mellyet még azon öröm is fűszerezett, mit tudományos nyelvünk' illy rövid idő alatt is olly roppant haladásának tapasztalása, sorról sorra menve, újra meg újra gerjesztett. T. i. a

KÖTELES' nyelve s a miénk között, gazdagság, szigoru határozottság, rövidség és jóhangzásra nézve, több mint egy egész nemzedék fekszik: pedig ő csak alig lépett ki az élők' sorából, ő tegnap még tekintet volt, ki maga is tovább vitte a beszédet, melly tegnap előtt még csak pólyáiban hevert. Ő mások', de mások viszont az ő vállain is emelkedtek: s ha e munka, mint itt az olvasó veszi, nyelvére nézve talán lassabban fog avúlni, mint avúlt első alakjában, az nem az átdolgozó kéz' érdeme, hanem azoké, kik KÖTELES óta a magyar philosophiai nyelvet olly lelkesen művelték. Mert nekem itt már nem kelle csinálnom, hanem csak a kész közöl vigyázva választani: miben eljárásom, bár az olvasó' helyeslését is megérdemlje.

Másfelül, és mindenek felett, szerencsésnek érzem magamat, hogy a jeles elhunyt iránti tiszteletemet — kinek haladási, s a kor' szükségeit megismerni tudó szelleme munkálódjék még so-

káig közöttünk! — nyilván és tetteleg bebizon-
nyíthattam. Ez az én, bár csekély, áldozatom
KÖTELES' sírja felett.

Pesten, augusztus' 28. 1839.

D. SCHEDEL FERENCZ.

PHILOSOPHIAI ANTHROPOLOGIA.

BEVEZETÉS.

---

1. §.

Az anthropologia azon tudomány, melly az emberi természetnek tapasztalásból merített ismertetét adja elő.

Az emberben kettős természet vagyon: 1. Physikai, vagy testi természet. 2. Szellemi, vagy lelki természet. Az anthropologia szélesebb értelemben ezen kettős természetnek eredeti, és közönséges tulajdonságait adja elő. Innen az anthropológiát az emberi természet' tudományának is lehet nevezni.

2. §.

Az anthropologia' tárgya az *ember*, ki a tapasztalható világ' körében a legnemesebb teremtes. Mert

1. Az ember minden földi teremtesek közt egyedül azon való, mellyben a testi természettel az erkölcsi természet egyesült.

2. Az ember eszes és szabad természeténél fogva maga önnönczél, más teremtesek az eszes való' céljaira csupa eszközök.

3. Az ember mind értelmére, mind akaratjára nézve véghetetlenül tökéletesedhető.

4. Az ember' eredeti mértéke az igaznak, szépnek, és jónak:

a) *Az igaznak*: mert minden igazságot az emberi ész' törvényei szerint ítélünk meg.

b) *A szépnek*: mert a legfőbb szépség is az emberben találtatik fel, a mennyiben külső képében az-erkölcsi tökéletesség láthatólag kinyomja magát.

c) *A jónak*: mert minden jóságnak eredeti példánya az emberi akarat' jósága, vagy más szóval, az erkölcsiség.

3. §.

Az anthropologia a természeti tudományok' sorába tartozik annyiban, a mennyiben annak tárgya, t. i. az ember, a természetnek, mint egy nagy egésznek, valóságos láncszemét teszi. De az ember csak testi természetére nézve tartozik a külső természethez: nemesebb részére nézve pedig, mint az istenségnek valódi képe, nem része a külső természetnek, hanem a szabad, és erkölcsi valók' sorába tartozik.

Ha az embert ezen magosabb szempontból tekintjük: úgy az anthropologia egy, a természeti tudományoktól külön vált tudomány, melly annyiban, a mennyiben az ember' felsőbb természetét philosophiai módon vizsgálja, a philosophiai tudományok' sorába, tartozik, és az egész philosophiára nézve *készítő tudomány*.

4. §.

1. *Elméleti* (theoretica), melly az embernek testi és lelki természetét vizsgálja, s egyáltalában ezt a kérdést törekedik megfejtetni: *Millyenné formálta az embert maga a természet?*

2. *Gyakorlati* (practica), melly alkalmaztatott erkölcsi philosophiának is neveztetik, és az ember' erkölcsi tiszteit, vagy kötelességeit adja elő.

Egyáltalában pedig ezt a kérdést törekedik megfejtetni: *Millyenné kell az embernek, mint eszes és szabad valónak, magát kiképezni hogy végczéljának, dicső rendeltetésének, megfelelhessen?*

5. §.

Az anthropologia az embernek vagy testi, vagy lelki természetét vizsgálja. Innen az anthropologia kétféle:

1. *Physicai*, vagy *somatologia*, melly a testet, és a testi természetet vizsgálja. Itt a lelki természet csak annyiban jó tekintetbe, a mennyiben annak hasznos, vagy káros befolyása van a testi életbe.

2. *Philosophiai*, melly közönségesen *psychologiának* szokott neveztetni. Ezen tudomány a lélek' tünetényeit, munkáit, és munkássága' törvényeit adja elő.

Itt a fő tárgy a lelki természet: de a testi természet is tekintetbe jó annyiban, a mennyiben a testi természet' ismerete a lelkire nagyobb világosságot hint.

6. §.

Az anthropológiát kétféleképp lehet előadni. a) *Physiologiai* tekintetben, a mennyiben a lélek' tehetségei, módosíttatásai és tüneményei vétetnek vizsgálat alá. b) *Pragmaticai* tekintetben, a' mennyiben az embernek mint észszel és szabadsággal cselekvő valónak eszes magaviselete, és azon oktatások, melyek e célra vezetnek, vétetnek tekintetbe.

7. §.

A historiai anthropologia azon tudomány, melly vagy a test' részeit írja le, vagy az emberi természet' és az emberiségnek változását adja elő. Ide tartozik:

a) Az *anatomia*, vagy boncztudomány, melly a test' részeit, azoknak egybeköttetéseit írja le.

b) *Az ember' természettörténete*, melly azon nevezetesebb változásokat adja elő, miken az emberi természet — az élet' két végpontjai között — az emberi élet' főbb szakaszaiban, által mégyen.

c) *Az emberiség' története*, mellynek tárgya, az emberiség' lassanként való kifejtődése. Az emberiség' története azon physikai, értelmi és erkölcsi okokat adja elő, melyek által az ember' physikai, értelmi és erkölcsi tökéletesedése eleitől fogva, vagy előmozdított, vagy gátoltatott.

8. §.

A philosophiai anthropologia, vagy psychologia, kútfejeire nézve kétféle: 1. *Metaphysica*, melly az emberi lélek' természetét és tulajdonságait a tisz-

ta ész' útján nyomozza. 2. *Tapasztalati*, melly a belső tapasztalásra építtetik. Ezen tudomány az emberi lélekről csak azokat tanítja, miket a belső tapasztalás, és elmélkedés által tapasztalni lehet.

De minthogy a lélekről valódi ismeretet csak egyedül a tapasztalás' útján szerezhethünk : nyilvánvaló, hogy a metaphysikai lélektudomány csak képzelt tudomány.

9. §.

Tárgyaira nézve a philosophiai anthropologia lehet:

1. *Közönséges*, melly az emberi természet' azon közönséges tulajdonságait adja elő, mik minden emberekkel közösök.

2. *Különös*, melly azon lelki tulajdonságokkal foglalkodik, mik az emberek' valamelly különös osztályának sajátai.

3. *Személyes*, melly egy bizonyos személynek kitetsző lelki tulajdonságait, tudományos renddel adja elő.

10. §.

A lelket lehet vizsgálni 1. egészséges, 2. beteges állapotjában. Innen az anthropologianak két fő szakasza származik:

1. *Az emberi lélek' élettudománya* (physiologia animi humani), melly a lelket egészséges állapotjában vizsgálja, és tanít a lélek' három fő tehetségeiről: a) Az ismerő, b) az érző, c) a kíváncsi és akaró tehetségről.

2. *Az emberi lélek' kórtudománya* (pathologia an. hum.), melly a lélek' különböző betegségeit, a külső, és szembetűnő jelek szerint rajzolja.

11. §.

Az anthropologia' közönséges kútfeje a belső tapasztalás. E tapasztalás-tételben pedig első lépés az, hogy a lélek' munkássága körül egyes észrevételek tételnek; második, hogy ezek egymással összehasonlítottván, ezen összevetésből, a behozás' (inductio) útján származik a tapasztalás, mellynek eredménye (resultatuma) az, mi a lélek' munkásságában közönséges és szükséges.

Ennél fogva az anthropologia' körébe csak azon állítások tartoznak, mik e tapasztalásnál fogva igazak és bizonyosak. Azok ellenben, mellyek a tapasztalás' körén kívül esnek, mint pusztá vélemények, az anthropologiában semmit sem világosítanak, semmit sem bizonyítanak.

12. §.

A philosophiai anthropologia' különös kútfejei:

1. *Minnen tapasztalásaink*, mellyeket a belső reflexio' segedelmével magunk körül teszünk.

2. *A' mások' tapasztalásai*, mellyeket magok körül tettek, és velünk közöltek.

3. *Önéletírások* (autobiographia), mellyeket nevezetes emberek tulajdon életökről készítettek.

4. *Életírások*, mellyekben nevezetes emberek' erkölcsi, cselekedetei, és characteri híven rajzoltatnak.

5. *Nevezetes írók' munkái*, mellyek az emberi indulatokat, hajlandóságokat és charactereket természetesen festik.

6. *Nemzetek' és országok' története*, mellyben az emberi indulatokat, hajlandóságokat, és szenvedélyeket néha úgy lehet látni, mint valamely tükrökben.

13. §.

A psychologus vizsgáló, vagy magát, vagy másokat teszen e maga vizsgálódásának tárgyává.

Ha önmagát: nevezetes akadályokkal kell neki küszködnie:

1. Ezen esetben mind a vizsgáló személy, mind a vizsgált tárgy ugyanazon egy dolog. Sokkal nehezebb pedig az *Ént* tenni vizsgálatunk' tárgyává, mint figyelmünket külső tárgyak' tapasztalására fordítani.

2. A lélek' változásai, munkái, és tüneményei nem tartósak és állandók, hanem sebesen következnek egymás után, mint a vizek' habjai; azok néha gyengék és homályosak, s fel nem hatnak a tiszta öntudat' körére; néha összefolynak, mint a szivárvány' színei; s végtére, sok összefolyó okoknak lehetnek következései. Következőleg azokról magunknak nehezen szerezhetünk tiszta ismeretet.

3. Vagynak a léleknek olyan állapotjai, mellyekben tapasztalásokat tenni lehetetlenség, p.o. mikor azt erős indulatok ostromolják.

14. §.

A mások körül való tapasztalás-tételben nagy akadály az, hogy a tettetés, és a képmutatás' mestersege az emberek közt csaknem közönséges; minél fogva az emberek önmagokba rejtezhén, természetes érzéseiket elnyomják, s a külső jelek által épen ellenkezőket jelentenek ki.

Innen azon vallomásoknak, miket némellyek önmagokról tesznek, teljes hitelt adni nem lehet. Nincs ugyan is senki, ki a maga természetes, és igazi állapotjában kívánna a világ eleibe állani; nincs, ki dicséretes tulajdonait nagyobbítani, hibáit ellenben kisebbíteni ne kívánná.

15. §.

A philosophiai anthropologia olyan mint egy forrás, melynek vize elterjedvén, sok helyeket nedvesít, és táplál.

Az anthropológiának hasznos befolyása vagyon mind azon tudományokba, melyeknek célja az ember' gondolkodása', érzése' és cselekedete' módját célirányosan vezérelni és kormányozni.

Mind ezen tudományok a szükséges előismerteket az anthropológiából kölcsönözik.

16. §.

Így a nevelés' teljes célja az, hogy az egészséges testben ép és egészséges lélek lakjék. Ehhez képest annak célja kettős: a) a testi erők' célirányos kifejtése; b) az elme', szív' és akarat' kimivel-tetése.

E cél' előmozdítására, a nevelés' tudománya a fő elveket az anthropológiától kölcsönözi; alsóbb rangu szabályai pedig, mint következtetések, az anthropologia' elveiből hozatnak le.

17. §.

Az erkölstudomány' célja, az ember' erkölcsi kimiveltetése, fő céljának és rendeltetésének elérhetése. E cél' elérhetésére is sokat teszen az anthropologia. Ugyanis:

1. Felsőbb természetünket vizsgálva, megtanít arra, hogy mi nem csupa érzékiséghez vagyunk ragadva, hanem erényre, halhatatlanságra, és határtalan tökéletesedhetésre rendeltetve.

2. Az erkölstudomány' előnkbe terjeszti az emberi létel' fő célját, melly ebben áll, hogy törekedjünk a bölcsesség' és erény' ideálját megvalósítani. E cél' elérhetését akadályozzák indulataink, hajlandóságaink és szenvedélyeink. Az anthropologia azon eszközökre tanít, mellyek által ezeket mérsekelní, és az ész' céljához lehet alkalmazni.

18. §.

De az emberi életben az erkölcsiség mellett szükség vagyon az okosságra (prudencia) is, hogy a sűrű viszony-surlódások közt, azokkal, kikkel társasági összeköttetésben élünk, szerencsésen megférjünk; hogy jó akaratjokat, és céljaink' előmozdítására kész segedelmöket megnyerhessük.

E végre szükségkép megkivántatik az emberek'

ismerete, mellynck elvei az anthropológiában gyökereznek.

19. §.

A törvényhozás' elveinek is az emberi természet' ismeretében kellvén gyökerezniök, a törvényhozónak ismerni kell 1. az embert, és emberi természetet, hogy törvényei ezzel tökéletes harmoniában éljenek. 2. Ismernie kell különösen azon nemzetnek, mellynck törvényeket ad, characterét, véleményeit, elveit, balitéleteit, megért állapotját, vallását, igazgatása' módját.

Az anthropologia a törvényhozónak utat mutat arra, hogy a maga törvényeit egyfelül az emberi természethez, másfelül a nemzetnek ismeretéhez alkalmazhassa.

20. §.

Az anthropologia vezércsillagul szolgál az igazgatás' tudományának is, minthogy:

1. Az emberi természetet vizsgálva, tanúságot ad arra, mikép az emberiség' méltóságát minden igazgatásnak, mind az egyes polgárookban, mind a társaságban illendőképen kell becsülni.

2. Intést ad arra, hogy sem az egyes emberek, sem a társaság nem lehetnek csupa eszközei egy hártalan hatalom' szabad kényének.

3. Hogy az igazgató a maga rendszabásait, és parancsait az emberi természet' ismeretéhez szabja, és ne kívánjon terrorismus által igazgatni.

21. §.

Végre a vallásos nevelés' czélja lévén az emberekben az értelem' felderítése, a szív' nemesítése, s az akarat' jobbitása:

Néptanítónak ismerni kell a maga hallgatóiban egyáltalában a lélek' azon betegségeit, melyeket orvosolni törekedik, s melly tudomány nyújt neki itt kezet, ha nem az ember' ismerete?

22. §.

Az anthropologia mindenek előtt *gyönyörköd-tető tudomány*; mert az emberi természet' mester-séges alkotásának vizsgálása, az embert egyfelül gyönyörűséggel, más felül tisztelettel tölti el, mind önnön természete,' mind annak bölcs alkotója iránt. De, mint az imént láttuk, felette *hasznos* is, mert: az emberi természet' ismerete által szabadulunk meg az emberi elme' ártalmas tévelygésétől, melyek egyfelül az emberi természet' méltóságával ellen-keznek; másfelül az emberi elme' és szív' csendes-ségét megzavarják; — s megtanít, miképen az emberiséget mind magunkban, mind másokban illendő-kép becsüljük; s így egyfelül megelőzi az emberi kevelységet, míg másfelül az elvetemedéstől, és a porban csuszástól megőriz. Továbbá a lélek' halhatatlanságában való hitünket, és reménységünket éleszti és táplálja; végre az emberi természet' vizsgálása által kifejtődik bennünk a vallásos hit, és erősödik az isten' létele felől való meggyőződés.

ELSŐ KÖNYV.

KÖZÖNSÉGES ÉRTEKEZÉSEK

A LÉLEKRŐL.

Első szakasz.

Az öntudatról.

23. §.

A lélek azon belső jelenéseknek, mik az anyagnak eddig ismeretes tulajdonságaiból ki nem magyaráztathatnak, okfője és valódi alapja.

Az emberi értelem' törvénye szerint változásokat, és tulajdonságokat alany (subjectum) nélkül, mellyben azok egyesülnek, képzelni lehetetlenség.

Ennélfogva szükségkép fel kell tennünk, egy ismeretlen lényt, melly bennünk gondol, érez és akar.

24. §.

Mi legyen már a belső jelenések' ezen alapja a maga lényegére és természetére nézve, azt kimagyarázni lehetetlen.

Ha megismerhetnők: vagy a külső érzékek,

vagy a belső érzék, vagy az ész által ismernők meg. De

a) A külső érzékek által nem: mert a lélek külső tapasztalás alá nem jöhet.

b) Nem a belső érzék által: mert ez által a léleknek csak az időben lefolyó változásait, és egymást felváltó állapotjait tapasztaljuk: de magát, a gondoló, érző, és kívánó lényt nem tapasztalhatjuk.

c) Nem az ész által: mert az észnél fogva arra ugyan kényszerítettünk, hogy gondolatunkban a belső jelenségeknek valamelly aljzatát (substratum) feltegyük: de hogy ez a gondolatbeli alany (subjectum) mi, és milly természetű legyen, arról az ész nekünk bizonyosat nem mond, és puszta véleménynél egyebet nem is mondhat.

25. §.

A léleknek megismerhetjük változásait, munkáit, és kijelentéseit. Ugyanis ha a belső érzéknél fogva magunkba visszatérünk; ha lelkünk' változásaira és állapotjaira figyelmezzünk: azokat közvetlenül észrevehetjük.

Következőleg a belső érzék olly tükör, mellynél fogva azon változásokat, mik mint a vizek' habjai, lelkünkben egymás után lefolynak, tisztán láthatjuk.

26. §.

Az öntudatot (conscientia, das Bewusstseyn) vagy elméleti, vagy gyakorlati értelemben vehetni.

Elméletiben (sensu theoretico) az öntudat a lé-

tel' és tudás' egyesülése. Öntudattal bír az ember, midőn mind magáról, mind a rajta kívül levő dolgokról közvetlen ismerete van. Ellenkező állapotja az embernek az, mellyben sem magáról, sem a rajta kívül levő dolgokról legkisebbet sem tud.

Ez az öntudat középpontja a lelki életnek, mintegy gyűlöpiacza minden lelki jelenéseknek, és szükséges feltétele a' lélek' munkásságának.

Innen ha az öntudat elgyengül, vagy olykor egészen elnyomatik: elgyengülnek és elenyésznek minden képzeink, gondolataink és kívánságaink is, Következőleg semmit sem tudunk sem a magunk' állapotjáról, sem a rajtunk kívül levő dolgokról.

27. §.

Gyakorlati értelemben (sensu practico) az öntudat lelkismeretnek (conscientia, das Gewissen) neveztetik.

A lelkismeret az öntudattól csak abban különbözik, hogy midőn bennünk a lelkismeret munkálkodik, a reflexio' munkásságát egyenesen és kirekesztőleg az erkölcsi törvény' tiszta képzésére és észrevételére fordítjuk.

Ennélfogva cselekedeteinket összemérjük az erkölcsi törvénnyel, mint a kötelességek' közönséges zsinórmértékével. Ha cselekedeteinket azzal megegyezőknek találjuk, belső megnyugvást és megelégedést érzünk: ellenkező esetben magunkat kárhoztatjuk, és magunkat minmagunktól belsőkép megszégyenljük.

28. §.

Az öntudat' első fölserkenése egy kimagyarázhatatlan lélektani factum, melly soha sem lehet tárgya a tapasztalásnak. Mert a kis gyermek mikor lélekében az első világosság kezd felderülni, legkisebbet sem tud magára figyelmezni, és eszmélni.

Az öntudat' kifejlődése lassanként, és észrevehetetlenül esik, mint reggel a láthatár lassanként világosodik meg; 's valamint ez a reggeli szürkületben: úgy a kis gyermekben az öntudat a születés után jó ideig még homályos.

Az első lépéssel a kis gyermekben az *önérzés* serken fel, mellynél fogva homályosan kezdi érezni lételet. Az önérzés lassanként tisztul és világosodik, mint reggel a láthatár, és öntudattá változik.

29. §.

Hogy pedig az öntudat a gyermekben felserkenjen, és kifejlődjék, kívántatik:

1. Hogy a test növekedjék, fejlődjék, s bizonyos értelemben kiképződjék.
2. Hogy az életművek (organumok), mellyek a lélek' munkásságának eszközei, erősödjenek, és bizonyos tökéletességet nyerjenek.
3. Hogy a külső érzékek felnyiljanak, munkásságba jöjenek, és gyakoroltassanak.
4. Hogy a lélek' tehetségei — t. i. a képzelődés, emlékezet, a figyelmező, és különböztető tehetség — sőt bizonyos mértékben az értelem is munkásságra gerjesztessenek.

30. §.

A magunk' tudata (conscientia nostri — das Selbstbewusstsein) közvetetlen ismerete létünknek és állapotunknak. Ez akkor van meg bennünk, midőn önünket tisztán meg tudjuk különböztetni nem csak a külső tárgytól, hanem minnen testektől is.

Ezen magunk' tudata *minszemélyességünk' tudásának* is (constientia personalitatis nostrae) neveztetik, melyet ezen igével fejezünk ki: *Én*. Mert 1. az minden földi teremtetek' fölibe emeli az embert. 2. E szó: *én* az ember' legkedvesebb ismerete, mert az önszeretet, az akarat' ellenére is, nyilván kitör az ember' minden beszédéből, vélekedéseiből és cselekedeteiből.

31 §.

Önszemélyességünk' tiszta tudása akkor kezd kifejtőzni bennünk a gyermeki korban, mikor nem csak az érzékek, hanem a lélek' felsőbb tehetségei is munkásságba jönnek.

E tiszta kifejlődés' kezdő pontja azon időbe látszik esni, mikor a gyermek már nem a harmadik, hanem az első személyben kezd beszélni: *én ehetném* stb. Új világosság derül ekkor fel a kised' lelkében; mert eddig csak érezte a' maga lételetét; most pedig tisztán tudja, hogy *vagy*on.

32. §.

Személyességünknek két alkotó része van, melly az öntudatban szorosan egyesül: 1. *Önünk'* tudása. 2. *Testünk'* érzése és tudása.

Énünk és testünk két különböző egység, melyeknek szoros és kölcsönös összeköttetése teszi személyünket.

Innen az emberi élet is kétféle: 1. *Szellemi* (vita spiritualis), melly az okos lélek' szabad munkásságában áll. 2. *Életműves* vagy *testi élet* (vita organica), melly a személy' tápláltatását, növekedését és fentartását irányozza.

33. §.

Az *Én* a lélek' képviselője; minél fogva mind azon változásokat, mellyeknek a lélek alapja, úgy nézem, mint enyéimet.

Mi ugyan is minden változásainkat az *Énre* viszik, s e közönséges képzet, *Én*, kíséri a' lélek' minden változásait, gondolatait, kedves és kedvetlen érzéseit, kívánságait és elhatározásait.

Következőleg az *Én* egy olly kötőlék, melly mind ezen változásokat egy csomóba köti.

34. §.

A' lelket, vagy annak képviselőjét, az *Ént*, nem nézhetni úgy, mint valamelly más dolog' tulajdonítmányát (praedicatum), hanem szükségkép úgy kell nézni, mint alanyt (subjectumot) vagy személyt. A léleknek e személyességét két pont teszi:

1. *A logikai személyesség*, vagy a gondolkodó lény' *számszerűti egysége* (numerica unitas), melly szerint a gondoló, érző és kívánó lényt gondolatainkban nem tudjuk egymástól elkülönöz-

ni; következőleg a lelket nem többféleképpen, hanem egy tökéletes egységnek kell képzelnünk.

2. *Az Énnek személyes ugyanazonsága* (identitas personalis) vagy *az öntudat' egysége* (identitas conscientiae), mellynél fogva lelkünk' sokféle változásai közt is tudjuk: miképen azok vagyunk, kik voltunk hajdan. Ezen személyes ugyanazonság' képét egy folyóvíz mutatja.

35. §.

Személyességünk' egységének fontos következményei vannak életünkre, és erkölcsi állapotunkra nézve:

a) Attól függ lefolyt életünknek, örömeink- és szenvedéseinknek tisztább, vagy homályosabb emlékezete.

b) Ez által teszszük jelenvalókká azon változásokat is, mellyek tapasztalásunk' körében ember-társainkon történtek.

c) Attól függ a véghez vitt jóságos cselekedetekből származó belső öröm és megelégedés' édes érzése, és az elkövetett gonoszságból következő belső szégyen, nyughatatlanság, a lelkisméret' büntető mardosása, és a megbánás.

36. §.

Az öntudat által lelkünknek kétféle állapotját érezzük: kedvest, vagy kedvetlent:

1. *Kedves* lelkünk' állapotja,

a) mikor azt az öröm' csendes érzése illeti, vagy a reménység éleszti, melly a képzelődés' szár-

nyán beviszen minket a jövődbe, s ott a reménylett jónak elérésében előre boldogoknak érezzük magunkat.

b) Mikor az ismeretben előmehetünk, és az igazság' keresésében szerencsés lépéseket tehetünk.

c) Semmi sem okoz a léleknek kedvesebb érzést, mint ha meg vagyunk győződve, hogy kötelességeinket híven teljesítettük.

2) *Kedvetlen,*

a) Mikor lelkünket szomorúság, bánat, félelem, rettegés, harag, gyűlölség úgy háborgatják, mint szélvész a tengert.

b) Mikor ismereteink' szaporításában elő nem mehetünk.

c) Mikor erkölcsi fogatkozásaink nagy elevenséggel forognak az öntudat előtt.

37. §.

A minmagunk' tudata felteszi: 1. *Lételünk' érzését és tudását*; 2. A külső világ' tudását.

Hogy vagyunk, azt érezzük, és tudjuk közvetlenül, és ez, az öntudat' tagadhatatlan factuma.

Innen Des Cartes' bizonyítása: *Gondolkodom, tehát vagyok*, szükségtelen volt: mert a gondolatnak és a lételnek tudása az öntudatnak egyaránt eredeti factuma.

De nem is bizonyít: mert e bizonyítás csak annyit teszen: *én vagyok úgy, mint gondoló lény.*

Lételünk' érzésével együtt adatik testünknek és testünk' állapotjának érzése is.

Valamint lelkünk, úgy testünk' állapotjának érzése is vagy kedves, vagy kedvetlen. *Kedves*, ha az éltető erők' munkássága rendesen és minden akadály nélkül megyen véghez. *Kedvetlen*, ha az vagy az egész testben, vagy annak némelly részeiben megbomlott, és rendetlen.

38. §.

A külső világ' tudata (conscientia mundi externi) a magunk' tudatával együtt kezd kifejlődni: mert e kettő egymástól elválhatatlan.

A gyermeki időkor' első szakaszában kinyilván és munkásságra serkenvén az érzékek, a kised a külső dolgok' számtalan benyomásait veszi be: de azokat még nem tudja tisztán megkülönböztetni egymástól.

Hanem lassanként kezdi a benyomásokat egymással összehasonlítani, elrendelni, és nemek szerint megkülönböztetni. Már ismeri anyját, dajkáját, s nem akar idegen személytől szopni. Így még tárgyakat is kezd a benyomásoknál fogva megkülönböztetni. Lehet tapasztalni, hogy a fényes és kitetsző portékákat szemeivel kíséri.

Következőleg a külső dolgok' illetése által számtalan képzetek kezdenek a kis gyermek' lelkében felszökni. Így a gyermeknek lassanként ismerete leszen a rajta kívül levő dolgokról, s egyáltalában a külső világról.

39. §.

A külső világ' bővebb ismerete akkor kezd az emberben fejlődni, midőn a lélek' felsőbb tehetségei, u. m. a figyelmezés, egybehasonlítás, az értelem, ítélő tehetség, és ész fölserkennek és gyakoroltatnak. Ekkor figyelmezní kezd az ember a külső világra, annak tárgyaira, s határtalan mező nyílik a vizsgálódásra. Az ember végre az egybehasonlítás, megkülönböztetés, s a gyakori tapasztalás által tiszta ismeretet szerez magának a dolgok' tulajdonságairól, a változások' törvényéről, és a maga vizsgálódásával törekszik behatni a természet' belső rejtekébe s a világ' alkotmányába.

Így bővül és terjed lassanként az ember' ismerete a világról, és ez által tökéletesednek lassanként a' természeti tudományok.

40. §.

Magunk' bővebb ismerete akkor kezd kifejlődni, midőn az ember nem csak a' külső világ' tárgyait, hanem az Énnek belső munkásságát is vizsgálatai' tárgyává teszi.

Figyelmeztén az ember a lélek' munkásságára, a reflexio' segedelmével megkülönbözteti a lélek' különböző munkáit: fölfedezi azon erőket és tehetségeket, mik a lélekben fekszenek; kikeresi azoknak változhatatlan törvényeiket.

Így az ember lassanként törekedik magának tiszta, teljes és gyökeres ismeretet szerezni magá-

ról. E' fáradozás' gyümölcse aztán az *anthropologia*, vagy *embertudomány*.

41. §.

Ezen magunk' ismerete felső pontra emelkedik, mikor az emberben az erkölcsi természet kezd kifejlődni. Ekkor élesebben és mélyebben nézünk a' lélek' belsejébe; megismerkedünk erkölcsi szabadságunkkal, az ész' törvényadó characterével, és végzetlen tökéletesedhetőségünkkel. E belső magasabb reflexio által megismerjük jogainkat, kötelességeinket és vég rendeltetésünket; meggyőződünk az ész' fő törvényadása és méltósága felől, s annak tisztelettel hódolunk.

42. §.

Az öntudatnak határa van. Ugyan is

a) Minél tovább haladunk, az időben lefolyt életünk' szakaszai annál homályosabbak lesznek.

b) Az öntudat gyermeki korunk' első esztendeire nem hat el. Gyermeki első állapotunkra épen nem emlékezünk, és életünk' első szakasza reánk nézve vastag homályba boríttatott.

Nem emlékezünk vissza pedig a gyermeki korunk első állapotjára, mert

a) A gyermeki korban ismereteink csupán érzékiek voltak (*cognitiones mere sensitivae*, seu *intuitivae*), nem pedig szókkal megjegyzettek (*cognitiones symbolicae*): következőleg nem levén, minél fogva megtartsuk, azok lelkünk'ből egészen kitöröltnetnek.

b) Mert a gyermeki kor' első idejében észrevételeink csak szakadozottak voltak, nem kötvék össze a tapasztalás' törvényei szerint.

Innen, kik a vadság' állapotjából kilépnek, és átmennek az emberi életre, miután a' társasági életre kiképződtek, régi állapotjukra teljességgel nem emlékeznek vissza.

43. §.

Az öntudat nem mindenkor egy mértékben vagyon az emberben. Ugyanis: a vigyázás' és egészség' állapotjában, ha különös akadályok nem jönek közbe, rendszerint egyforma; de vannak az öntudatnak gyengeségei és fogyatkozásai is, mint a napnak. Vannak t.i. az embernek olly állapotjai, melyekben az öntudat elgyengül, elhomályosodik; vannak, melyekben egészen elnyomatik.

44. §.

Elgyengül pedig az öntudat nagyobb, vagy kisebb mértékben:

1. Midőn elszenderedünk, s az álom kezdi nyomni érzéseink' munkásságát.

2. A vigyázás és álom közötti köz állapotban, millyen péld. a részegségé. Azért, mit az ember ilyenkor cselekszik, neki tulajdonítani nem lehet.

3. A mély elmerülésben (immersio), mikor az ember elmélkedése' tárgyaival egészen elfoglalta magát. Ekkor a körülötte levő tárgyak meghomályosodnak.

4. Az indulatok' hevében, mikor az értelem'

világa meghomályosodván, az indulatoskodó ember a tárgyakra, személyekre és ön cselekedeteire nem bír illendőkép figyelmezni.

45. §.

Egészen pedig elnyomatik az öntudat:

1. A *mély álmában*, mely hasonló a halál' állapotjához. Ekkor sem magunkról, sem a külső világról nem tudunk semmit.

2. Az *álomkórban* (lethargia), mikor az álomság meggyőzőhetetlen.

3. Az *ájulásban*, mikor az érzékek' és az öntudat' munkássága egészen megszűnik; s a *tetszhalálban* (asphyxia), mely az ájulás' felsőbb foka, az önkénytes mozgások' teljes megszűnésével; csak ritkán marad meg ez állapotban az öntudat.

4. A *merevengörccsben* v. *merevülttségben* (catleptesis), hol az önkénytes mozgások megszűnnek, az öntudat kiálszik, és csak a tagok' szenvedőleges hajlékonysága marad meg.

5. A *mély részegségben*, és az elmebeli háborodásban.

6. Sok *betegségben*, melyben az elme annyira elbódul, hogy a beteg sem magáról, sem a rajta kívül levő dolgokról legkisebbet sem tud.

46. §.

Az öntudat a' testi életműségtől (organismus), s főleg az agyrendszertől (systema cerebr.) függ.

A jelenések' e világában a lélek' minden munkássága a testi életművek' munkásságához van kötve,

következőleg, ha a testi életműség' munkássága gyengül, vagy néha egészen gátoltatik, az öntudat is gyengül, sőt el is enyészik.

De ezen tapasztalásból helytelenül következtetnénk *hogy a testi életműség a halál által lerontatván, az öntudat is merőben el fog enyészni.* Mert senki sem tudja megbizonyítani, hogy a testi életműség a halál által egészen lerontatnék.

Egyébiránt is az öntudatnak holtunk utáni fennmaradása nem az anthropologia' hanem az erkölcs- és vallástudomány' tárgya.

Második szakasz.

A test' és lélek' összeköttetéséről.

47. §.

Az ember két különböző valóból áll, t. i. testből és lélekből.

Hogy a test és lélek, belső természetökre, és lényökre különböznek-e egymástól vagy nem, nem lehet tudni. Ez ugyan is a tapasztalás' körén kivül esik.

De a mennyiben a test és lélek jelenések, vagy tapasztalható dolgok, annyiban egymástól igenis különböznek:

a) A test a külső érzékek' —, a lélek' munkássága pedig a belső érzék' tárgya.

b) A testet, és annak részeit *térben*, a lélek' változásait pedig *időben* vesszük észre.

c) A test különféle részekből vagyon összealkotva; az öntudat' alanya pedig megoszolhatatlan lény.

d) A test' tulajdonságai különböznek a lélekéitől.

e) Különböznek e kettőnek törvényei is. A test magától nem mozdul: a lélekben megvan ez önkényesség' (spontaneitas) és a szabadság' elve, mellynél fogva magát szabadon elhatározhatja. A test, ha megindul, mindenkor egy irányt tart: a lélek pedig maga eleibe különböző célokat tűzhet, és magának különböző irányzatokat vehet.

48. §.

A test és lélek, mellyek együtt véve teszik személyünket, belső, és szoros egybeköttetésben állnak egymással. Ennél fogva szüntelen hatnak egymásra; szüntelen közlik egymással a magok' változásait. Testünk' állapotja befoly a lélekébe, és viszont.

A kettő úgy van kölcsönösen egymáshoz, mint ok az okozathoz.

49. §.

Az emberben közönségesen két erőt különböztetünk meg: a) az *életerőt* (vis vitalis), melly minden testi változások' és működések' első kútfeje; és b) a *lelki erőt*, melly minden lelki munkálatok' okfeje.

E két erő szoros egybeköttetésben áll, s mind-egyiknek befolyása van a másikba. Növekedvén vagy apadván az életerő, ugyanazon arányban növekszik vagy gyengül a lélek' ereje is.

50. §.

Bizonyítja pedig a testnek a lélekbe való befolyását a tapasztalás, melly szerint:

1. A lélek' minden munkássága ebben a jelenések' világában, életműségtől függ. Ha az életművek tökéletesbek lesznek: a lélek' munkássága is tökéletesedik; ellenkező esetben a lélek' munkássága is elgyengül. Innen az utolsó vénség második gyermekség.

2. Ha a testi munkák rendesen mennek véghez: az elmének is ereje, elevenisége, és vidámsága nagyon; ellenkező esetben a lélek elveszti erejét és eleveniségét.

3. Ha a test fáradtság, tartós munka, éhség által elgyengül: elgyengül a lélek' ereje is.

4. Ha a testben és annak munkáiban némelly physical szerek által rendetlenség és zürzavar okoztatik: a lélek' munkásságában is zavarodás leend.

5. Az agy' hibái szembetűnőképen befolyanak a lélek' munkásságába. Ha az összenyomatik, vagy megsértetik: a lélek' munkásságában is nagyobb, vagy kisebb gyengeségek tapasztaltatnak.

51. §.

De a lélek' állapotjának a testre befolyását is szinte a tapasztalás bizonyítja; t. i.

1. A gondoló erő' hosszas megfeszítése által annyira elgyengül a testi életműség, hogy az ember tehetetlen lesz a legkisebb elmebeli munkára is.

2. A szelid érzések és indulatok, millyenek az öröm, vidámság s a reménység, a testi munkák' folyását, az egészséget, és életet elősegítik és gyarapítják; midőn a szüntelen tartó mordság, hosszas szomorúság, bánat, és epesztődés fonnyasztó mérgei az életnek.

3. Az erős indulatok, és elmebeli nagy felháborodások, millyenek a harag, bosszankodás, hirtelen nagy öröm és ijedség úgy hatnak az életműségre, mint a szélütés, az életerőt néha egy szempillantásban kioltják.

4. Némelly képzetek rendkívül nagy változásokat okozhatnak a testben. Egyetlenegy szó néha felforralja az ember' egész vérét és a vérforgást nagy zavarba hozza. Vannak tárgyak, mellyeknek csak látása is csömört és undorodást okoz. Néha pedig a csupa képzelődés és elhitetés betegséget, sőt halált is okozhat.

52. §.

A dualismus az emberben egy testi, és egy lelki valóságot különböztet meg. A dualismus lehet:

1. *Tapasztalástúli* (transcendens), melly azt állítja: hogy a test és lélek belső természetökre nézve is különböznek egymástól. E vélemény többet állít, mint megbizonyíthat.

2. *Tapasztalati* (empiricus), melly a tapasztá-

láshoz ragaszkodván, csak annyit állít: hogy magunkban kétféle változásokat tapasztalunk, u. m. testi és lelki változásokat, és jelenéseket, s ezek egymással, mint az okozattal, kölcsönös összeköttetésben állanak.

53. §.

A lélek' életművét szélesebb, és szorosabb értelemben vehetni:

1. *Szélesebb* értelemben a lélek' életművének az egész testet nevezhetjük, mert az egész testnek s az állati életnek befolyása van a lelki életbe.

2. *Szorosabb* értelemben a lélek' életművének nevezzük a test' legnemesebb részeit: az agy- és idegrendszert (*systema cerebrale et nervosum*). Ugyan is, a tapasztalás szerint, mind az öntudat, mind a gondolatok, mind az érzések, mind közönségesen a lelki munkálatok különösen e részekről függenek.

54. §.

Az agy három részre oszlik: a) A nagy agyra; b) az agyacsra; c) a nyúlt agyra.

Az agy egy mély bevárat által, melly annak felső felén találtatik, és elülről hátra megyen, két részre osztatik: egy *jobb* s egy *bal* részre. E beváratot hátul egy más vágja keresztül, melly az agyot ismét két részre osztja, *elsőre* t. i. és *hátsóra*. Következőleg az agy négy féltekéből (*hemisphaeria*) áll. A két első nagyobb, s teszik a *nagy agyot*: a két hátsó kisebb, s teszik *az agyacsot*.

A nyúlt agy (*medulla oblongata*) a nagy, és

kis agy' azon részéből származik, melly a nagy és kis agyot alul egymással összeköti; s nyúlt agynak addig neveztetik, míg a koponya' üregében tartózkodik.

Ebből a gerincoszlop' csatornájába ereszkedvén, gerinczagnak (*medulla spinalis*) neveztetik, melly az úgy nevezett *lófarkon* (*cauda equina*) végződik.

55. §.

Az agyot három kér (*integumenta*) borítja: 1. a legfelső *kemény agykérnek* (*dura meninx*, *dura mater*) neveztetik. Az ebben taláztató vérerek (*venae*) a szívből az agyba felment vért visszaviszik a szívbe. 2. *A pókhálós kér* (*arachnoidea*), melly a pókhálónál is finomabb hártya. 3. *A lágy agykér* (*pia meninx*, *pia mater*), melly számtalan üterekkel (*arteriae*) bír, mik a vért a szívből az agyba viszik, s annak barázdáiba mindenütt beereszkednek.

56. §.

Az agy' alkotása az egész természetben a legmesterségesebb: de mi különféle részei' czélját és rendeltetését csak kicsiny mértékben ismerjük. A tapasztalás' útján a következő állításokat bizonyosnak lehet tartani:

1. *Bizonyos, hogy az agy életműve az öntudatnak.* Mert ha az agy' valamelly külső ok által összenyomatik, az öntudat is elenyészik; ha pedig az összenyomás elháríttatik: az öntudat is visszatér.

2. *Bizonyos, hogy az agy kútfeje minden*

mozgásnak. Ugyan is a) ha az agy összenyomatik, az egész test elzsibbad, elbénul; s viszont e zsibbadás elenyészik, mihelyt a nyomás megszűnik. b) Ha az agy ingereltetik: minden izmok, mellyek azon környékből veszik idegeiket, rángatózó mozgásba jönnek.

3. *Bizonyos, hogy az agy kútfeje minden érzésnek.* Mert ha a test' valamely része keményen átköttetik, s ennél fogva az agygyali közösülése elrekesztetik: a test' azon részében érzés többé nem lehet.

4. *Bizonyos az is, hogy az agy a lélek' munkásságának életműve.* Mert ha az agy megsértetik, vagy beteg, p. o. vízkóros, a lélek' munkássága elgyengül.

57. §.

Az idegek fejér és velős szálakból álló vastagabb, vagy vékonyabb fonalak, mellyek részint az agyból, részint a gerinczagyból veszik eredetöket s az egész testben elterjednek.

Alakokra nézve hengerképűek, állományok pedig hasonló az agyéhoz. Az idegek eloszlanak véghetetlen vékony szálakra, mellyek a test' minden részeiben elterjednek. Ha e finom szálak nagyító üveggel nézetnek: mint megannyi, hártyatokba zárt golyócskát mutatnak.

Páronként erednek. Az agyból 11, a gerinczagyból 30 pár ered.

A csontokban, porcokban, inakban, hajban, körömben idegek nem találhatók.

58. §.

Az idegek, munkásságokra nézve, kétfélék: a) *mozgatók* (nervi motores), melyek az izmokat mozgásra gerjesztik; és b) *érezők*, melyek az érzések és képzetek fölserkentésére szolgálnak.

Minden idegek pedig összefüggenek egymással, s egy tökéletes rendszert képeznek, minél fogva a bennök történt változásokat egymással közlik. Innen magyarázhatni meg, mikép p. o. egy szomorú hír hallására elkeseredünk és sirunk; innen, hogy a gyomor' elgyengülése főfájást okoz, stb.

59. §.

Az idegek' munkássága az emberi testben:

1. Az egész test' érzékenysége az idegektől függ, s így a melly részekben azok nincsenek, érzékenység sincs.
2. Az izmokat mozgásra gerjesztik.
3. Az idegekre hatott benyomások által serkentetnek fel képzeink.

60. §.

Az *idegrendszer* alatt (systema nervosum) széles értelemben az agyot, gerinczagyot és idegeket értjük; s e részek együttvéve egy tökéletes rendszert képeznek, melyet úgy nézhetni, mint egy élőfát. Ennek koronája az agy; dereka a gerinczagy, gyökerei pedig az idegek, melyek a testben mindenfelé elterjednek.

61. §.

Részletesen tekintve az idegrendszerben két külön al rendszer megkülönböztethető: 1. *Az agyrendszer* (systema cerebrale), hová tartoznak: a) Az agy. b) A gerinczagy. c) Az érzésekre, és a szabad mozgásokra szolgáló idegek. E rendszer szolgál életművül a lelki életnek. 2. *A dúczrendszer* (systema gangliorum). A has' idegei t. i. helyenként összebonyolodván bogokat formálnak. E rendszer' középontját az idegek' azon összebonyolódása teszi, mely a hasban a szívgödör' tájékán található. A dúczrendszer a növényi és állati élet' elősegelésére, és fentartására szolgál.

62. §.

A léleknek a testben valamelly különös lakhelyet tulajdonítani nem lehet. Mert akár azt állítsuk, hogy a lélek a test' valamelly részéhez van kötve, akár azt, hogy az, az egész testben szélel öntetett; mind a két esetben feltesszük, hogy a lélek térben van, és helyet foglal el. Arra pedig, hogy a lélekről ezt állítsuk, legkisebb jogunk sincs.

A lélek' lakhelyén helyesbben két dolgot lehet érteni: a) a léleknek a testben való közönséges munkásságát, és erőbeli jelenlétét (dynamica praesentia) mely szerint a' lélek munkálkodik a test' minden részeiben, melyek érzékenységgel birnak, a nélkül, hogy valamelly különös helyhez volna kötve; vagy b) az érzetgóczot (commune sensorium)

érthetni, vagy is azon helyet, melyben minden idegek kezdődnek, és végződnek.

63. §.

S e helyet az agyban kell keresnünk, mert

- 1) tapasztalás szerint az öntudat az agytól függ.
- 2) Ha a test' valamely részében az idegek szorosan átköttetnek, vagy ketté vágatnak: az agygyali közösülés ketté vágatván, a test' azon részében érzés többé nem lehet.

- 3) Az agy legnemesebb része az emberi testnek, melynek hibája, betegsége, vagy megsértetése gyengíti a lélek' munkásságát.

Azonban az emberi test' vizsgálói sem tudják szorosan meghatározni azon pontot, melyből minden idegek kiindulnak.

64. §.

Hogy az agy és érdeklett ideg közt szabad közösülésnek kell lenni, bizonyos, mert ha e közösülés ketté vágatik; a külön választott tagban érzés nem lehet.

Az érző inakban esett változásnak felhatására nézve pedig több vélemény van, melyek közt leg-
tökélyesebb az, mi szerint az idegek nem üresek, mint Haller vélekedett, hanem tömöttek, s ben-
nők bizonyos finom anyag foglaltatik, melly vagy a tűzhez, vagy az aetherhez, vagy a villanyhoz ha-
sonló: s ez már úgy hat fel az idegeken, mint a villany az ércz vesszőn.

E vélemény' hihetőségét bizonyítják azon pró-

batételek, mellyek a gutaütötte tagok körül a vil-lany- és galvánossággal tétettek.

65. §.

A test' és lélek' szoros összeköttetéséből több tünemény származik, mellyek közül egyik az, hogy a lélek a test' tagjait szabad kénye szerint mozgatja; úgy az is, hogy testünket egy helyből másba menetelre ösztönzi és határozza. Egyébiránt, mi-képen határozza a lélek a testet szabad akarat sze-rint való mozgásokra, az olly lélektani lettdolog, mellyet elégségesen kimagyarázni lehetetlenség.

66. §.

A testnek a lélekkel való szoros összeköttetésé-ből származik másodszor azon tünemény, mi sze-rint ha az emberben az uralkodó indulatok, hajla-mok és szenvedélyek gyakran fölgerjesztetnek: ezek az ember' ábrázatát, arczvonásait, szemeit és azok' forgását különösen módosítják, és azokban látható bélyeget hagynak magok után. Ha az indulatok' és hajlamoknak az ember' külső formájában tapasztal-ható jeleit egy tudományos egészbe lehetne szedni: úgy abból származnék a' *pathognomonica* vagy az *indulatok' jelei' tudománya*.

67. §.

A harmadik tünemény, hogy az embernek, egy felül elmebeli tökéletességei, millyenek: az ité-lőtehetség, elmesség, élesség és mélység, más felül az elmebeli fogyatkozások és gyengeségek, millye-nek az együgyűség, ostobaság és butaság, magokat

az ábrázatban, arczvonásokban, a' homlokon és szemben, látható jelek által nyilatkoztatják ki; s innen némelly ábrázat sokat, más keveset ígérő. Az illy külső jelekből alkalmasint meg lehet ismerni a' belső embert.

68. §.

A negyedik tünemény, melly a testnek a lélekkel való szoros egyességéből származik, az: hogy nem csak az elmebeli tökéletességek, hanem egyzersmind a lélek' erkölcsi tökéletességei is, milylenek: a szelidség, jámborság, a szív' jósága és nemessége, kinyomatnak az ember' külső formájában, nevezetesen az ábrázatban és szemben. Innen az ábrázat, különösen pedig a szem, a lélek' tükrének neveztetik. E szép tulajdonsággal csak az emberi test bír.

69. §.

Az *arcztan* (*physiognomonica*), ha tökéletességre vitethetnék, azon tudomány volna, melly szerint az emberi test' külső jeleiből és formáiból, főleg az arcz' vonalmaiból, a belső embert lehetne megismerni; t. i. a) az ember' elmebeli tehetségeit, talentumait. b) Indulatait, hajlamait és jó vagy rossz szokásait. De e tudományt nem lehet állandó elvekre építeni, következőleg nem is lehet tökéletességre vinni. Mert

a) Az elmebeli tehetségek és hajlamoknak nem lehet állandó és csálhatatlan jeleit meghatározni.

b) Az emberi test' részei az életművezet' tör-

vényei szerint fejlődnek ki; következőleg, a részeknek lehetnek formái, mellyek nem függenek a lélek' munkásságától.

c) A tapasztalás is gyakran megczáfolja e tudományt. Lehet két emberben a külső forma egy, a lelki tehetségek' legnagyobb különbségei mellett.

70. §.

Az *agytan* (craniologia) egy neme a physiognomicának. Az agytan szerint, az ember' elemeli tehetségeit és hajlamait a' koponya' különféle domborodásaiból, kiállásaiból és mélyedéseiből lehet megismerni és határozni. E tudomány' szerzője doctor Gall, kinek véleménye szerint minden lelki tehetségeknek, és hajlamoknak az agyban, bizonyos életművei vannak, mellyeknek aztán a koponya' különféle domborodása és mélyedései felelnek meg.

71. §.

Hogy a különböző tehetségeknek az agyban különböző életművei vannak, a tapasztalásból tudjuk meg; t. i.

1. Lehet tapasztalni, hogy az ember néha elveszti valamelly lelki tehetségét, míg a' többi ép-ségben marad.

2. Ha az agy' különböző részei sértetnek meg: az ember különböző lelki tehetségeit veszti el.

3. Némelly tehetségei a léleknek rendkívüli

tökélyre emeltetnek: míg mások a közepszerűség állapotjában vesztegelnek.

4. Egyforma lelki megfeszülés mellett az ember hamar elfárad; melly ha változtattatik, az ember azt húzomos időig kiállhatja.

Ezen s hasonló tapasztalásokkal kívánta Gall megbizonyítani, hogy a léleknek külön tehetségei az agy' külön részeitől függenek.

72. §.

A lelki tehetségek' és hajlamok' külső jeleit Gall behozás (inductio) által határozta meg. T. i. összehasonlította egymással sok embereknek és állatoknak, mellyek egy, vagy más lelki tehetség' és hajlam' kitetszőbb mértékével bírtak, koponyáit, s ez úton határozta meg a' lelki tehetségeknek és hajlamoknak a koponyában találtató életműveit.

73. §.

Azonban az agytant e következő nehézségek nyomják:

1. A tapasztalás kimeríthetetlen. Annál fogva a lelki tehetségeknek és hajlamoknak a koponya' felső színén, állandó és bizonyos jeleit meghatározni nem lehet.

2. Az agytan lerontja a szabadságot, és az embert vastag anyagiségra viszi. Mert e tudomány szerint a rossz és vétkező hajlandóságok, millyenek a gyilkosság', tolvajság', bujaság', ravaszság' ösztönei az emberrel születvén, ezek akarataink ellen is rosszra vinnének minket.

3. Az agytan szerint a lélek' nemesebb tulajdonságai és érzései, millyenek: az atyai, gyermeki, felebaráti és barátsági szeretet, physicali okból magyaráztatnak, s így az ember tökéletes gépé lesz.

74. §.

Az emberi életműség az állatokétól mind az egészre, mind a részekre nézve különbözik. 1. Az egészre nézve:

a) Az emberi életműség magasb és nemesebb célokra rendeltetett és intéztetett, mint az oktan állatokban. Ugyan is, ezekben nincsenek meg az értelmes beszéd' életművei, a gondoló, ítélő és okoskodó tehetség, minél fogva nem is alkalmasok a kifejlődésre és tökéletesedésre; alkalmatlanok arra, hogy egymás között egy okosan elrendelt társaságot formáljanak, és magasb célokra irányzott intézeteket állítsanak fel.

b) Az emberben az egész életműség egy általában finomabb; minden részek és nedvek tökéletesbben ki vannak mívelve.

c) Egy különös szép tulajdona az emberi életműségnek az, minél fogva a lélek' tökéletessége és szépsége az ember' külső formájában kinyomathatik és kifejeztethetik.

75. §.

A részekre nézve különbözik:

a) Minden állatok között az emberben az agy

a legtökéletesebb, és az idegekhez képest a legnagyobb.

b) Nagyobb a részek- és tagokbani hajlékonyság,

c) Nagyobb a kezek' és különösen az újvégek' érzékenysége. Ennek köszönheti egy részt a' mesterségekben való tökéletesedését.

d) Az emberben külön életművek vannak az értelmes beszédre, mellyek mellett egyszersmind értelemmel, észszel és szabadsággal birván, magát vég nélkül tökéletesítheti.

Harmadik szakasz.

A lélek' életműsége.

76. §.

A lélek' életműsége alatt a' lelki erők' és tehetségek' összeségét, tudományos rendszerbe vételét értjük.

77. §.

A *lelki erő* a lélek' módosíttatásainak szerző oka, melly mindenkor bizonyos iparkodást, és munkásságra való törekedést teszen fel.

A *tehetség* a munkálkodásnak csak lehetséges volta (*vis in potentia*).

Ha a tehetség magasabb tökéletességre emeltetik, *képességnek*, vagy *tehetősségnek* (capacitas) neveztetik.

Ennek magasabb foka a *készség* és *könnyűség*. Legfelső mértéke pedig, a léleknek valamelly különös ajándéka. p. o. az elmésség, élesség és mélység.

78. §.

Minden lelki erők és tehetségek az öntudatban, vagy az Énben egyesülnek. De mi még sem ismerünk egy oly első és törzsökös erőt, melyből a többiek folynának. Mindazáltal, viszonylagos értelemben (sensu relativo) alaperőknek neveztetnek, melyek még alsóbb erőket foglalnak magok alatt, mint a nem a fajokat.

Ha magunkra figyelmezzünk: három eredeti és alaperőt vehetünk észre magunkban, u. m. az ismerő, érző és kívándó *tehetséget*.

79. §.

Az ismerő tehetségnek két ága van, u. m. alsó és felső. *Alsó* az, melly az oktalan állatokkal is közös; a *felső* egyedül a gondolkodó ember' tulajdona.

Az ismerőtehetség' alsó ágára tartoznak: 1. az *észreuevő tehetség* (facultas percipiendi) s ide a külső érzékek s a belső érzék; 2. a képzelődés (imaginatio); 3. az emlékező tehetség (memoria).

A felső ágra tartoznak: 1. az *értelem* (intellectus); 2. az *ész* (ratio); 3. a lélek' jelesebb ismerő tehetségei, melyek a közönséges mértéket fe-

lül haladják, millyenek: *a)* a teremtmő képzerő (phantasia), mint az eszmények (ideal) tehetségei; *b)* az *elmésség* (ingenium); *c)* az *élesség* (acumen); *d)* az *elmének mélysége* (profunditas); *e)* a *lángész* (genie); *f)* a jövődők' ellátásának tehetsége.

80. §.

Ismét; az érző-tehetségre tartoznak:

I. Az *érzések*, melyek 1) *külsők*, vagy testiek, 2) *belső*k, vagy lelkiek. A belsőkre tartoznak: *a)* az aetheticai, vagy izlési érzések; *b)* a képzelődésből és az emlékezetből származó érzések; *c)* az értelemről származó érzések; *d)* az együttérzés, vagy sympathia; *e)* az erkölcsi érzések; *f)* a valóságos érzések.

II. Az érzések' magasabb fokai: az *indulatok* (affectus).

81. §.

Vége az akaró és kívánó tehetségben hármat lehet megkülönböztetni:

1. A *gyakorlati érzékiséget* (sensualitas practica), melyre tartoznak az ösztönök, hajlamok és szenvedélyek (passio); 2. a *gyakorlati értelmességet* (intellectualitas practica), mellynél fogva akaratunk a cselekedetre nem az ösztönök és érzések, hanem az értelem' képzetek és szabályai által határozottatnak; 3. a *gyakorlati vagy törvényadó ész*t (ratio practica), mikor akaratunkat egyedül a kötelesség' eszméje és az erkölcsi törvény' tisztelete indítja a jónak cselekvésére.

82. §.

Czélja pedig ezen tehetségeknek: 1. az ismerő tehetségé az *igaz*; 2. az érzőtehetségé a *szép*; 3. a kívánó tehetségé, s különösen a) a gyakorlati érzékiségnek az, mi *kedves* és *gyönyörűsége*; b) a gyakorlati értelmességnek a' *hasznos*; c) a gyakorlati észnek az *erkölcsi jó*, vagy az *erény*, mellynek ismét három foka van: aa) az *igazság* (justitia), bb) az *erkölcsiség* (moralitas), cc) a *kegyesség* (pietas, seu religiositas).

83. §.

Ezeknek következése az életre nézve, s pedig név szerint 1. a cselekvő érzékiségé az *állatiság* (animalitas), 2. a gyakorlati értelmességé az *okosság* (prudentia), 3. a' gyakorlati, vagy törvényadó észé az *erkölcsiség*, és *kegyesség*, vagy más szókkal: az erkölcsi és vallásos élet.

MÁSODIK KÖNYV.

AZ ISMERŐ TEHETSÉGRŐL.

Első szakasz.

Az ismerő tehetségnek alsó ágai.

I.

Az észrevevő tehetség.

I) A külső érzékiség.

84. §.

A külső érzék (sensus externus) lelkünk' azon befogadó tehetsége, mellynél fogva az a külső tárgyak' benyomásait felfogja, és beveszi, s az által magának érzéki ismereteket szerez, mellyek különböző névvel neveztetnek: 1. *Érzeményeknek* (sensationes), ha csak a bennünk történt kedves, vagy kedvetlen változásokra figyelmezzünk; 2. *nézleteknek* (intuitiones), ha a külső dolgok' illetése által szerzett ismeretre figyelmezzünk; 3. *észrevételeknek* (perceptiones), ha meg vannak győződve a felől, hogy nézletünknek valóságos tárgy felel meg.

85. §.

Van pedig öt külső érzékünk, u. m. a *látás*, *hallás*, *tapintás*, *izlés* és *szaglás*, mellyeknek

testünkben bizonyos *érző eszközök*, vagy *életművek* (organa sensoria) felelnek meg, melyeknél fogva lelkünk a külső világgal közösülésben van, és arról magának ismereteket szerez.

Ezek közül a tapintás vagy illetés alap-érzék, melynek munkássága a több érzékek' munkásságában is előfordul. De azért még sem lehet azt állítani, hogy bennünk csak egyetlen egy érzék volna. Ugyan is: *a)* mindenik érző életmű más más alkotással bir; *b)* mindenik külön behatás iránt fogékony; *c)* külön anyag által illetetik; s *d)* mindeniknek érdekléséből különböző érzeményei származnak a léleknek.

86. §.

A külső érzékek két osztályra oszthatnak:

Az első osztályba tartoznak a *tárgyas érzékek* (sensus objectivi), melyek által a külső tárgyakról és azoknak tulajdonságairól szerzünk magunknak ismereteket. Ide tartozik a látás, hallás és tapintás. Ezek közül a *látás* és *hallás* felsőbb, vagy nehezebb érzékek, mert az értelem nagyobbára a' látás' és hallás' tárgyaival foglalkodik, 's ezek legtöbbet tesznek ismereteink' szaporítására.

A második osztályba tartoznak a *személyes*, vagy *alanyi érzékek* (s. subjectivi), melyekben inkább figyelmezzünk az érzőművek' kedves vagy kedvetlen illettetésére, mint a külső tárgyakra. Ide tartozik az izlés és szaglás, melyek ismereteink' szaporítására keveset tesznek.

Első czikkely.

A tárgyas érzékek

87. §.

Első érzék e helytt a látás, legnemesebbike minden érzékeinknek. Ugyan is a látás által 1) a legtöbb és legtisztább gyönyöröket érezzük, a természet' és a világ' vizsgálásából; 2) általa a legtisztább képzeteket szerezzük magunknak az anyagi világról, és ez legtöbbet teszen ismereteink' szaporítására; 3) a látás a lélek' munkásságával a legszorosabb összeköttetésben áll. Innen a szem különösen a léleknek tükre. 4) Annak köre is a legnagyobb. Szemeink a nagy világ' alkotmányában sok ezer mérföldig elhatnak. 5) A látóművek érdekeltesét nem érezzük, hanem ha a világosság igen erős, s annál fogva izgatja a szemet, s innen a látás által szerzett nézletek legközelebb járnak a lélek' tiszta nézletéhez.

88. §.

A látás' életművei a két szem, melyek a világosság' sugárai' felfogására, és tovább vitelére a legnagyobb mesterséggel alkottattak.

Ugyanis a *szemgolyó* (bulbus oculi) több hárttyából és nedvből áll. A szemhárttyák ezek: 1. a *tülkhártya* (tunica sclerotica), a legkülsőbb, melybe az átlátszó és domboru *szarvhártya* (cornea) ereszkedik. Ennek lemezei közt bizonyos finom

vizes nedv vagy on, mellynek mozgásától származik a' szem' elevensége, s melly a haldokló ember' szemében elvesztvén tisztaságát s átlátszóságát, azt mondjuk, hogy a szem megtörődött. Következik az *edényhártya* (choroidea), mellynek belső színe sűrű fekete festékkal van beborítva. A szarvhártya mögött lebeg a *szivárvány* (iris), mellynek hátsó lapja *szőlőhártyának* (uvea) nevezetik, s fekete festékkal van beborítva. A szivárványban sugárforma vonások vannak, mellyek némelly szemekben barnák, másokban pedig kékek, zöldek, stb. s ezektől függ a szem színe. Közepén van egy lyuk, a' *látá*, v. közéleti szóval *szemfény* (pupilla); ezt a nagy világosságban össze lehet húzni, a gyengében pedig kifeszíteni. — A legbelsőbb és finomabb hártya az *idegrece* (retina), melly a látideg' véghe-tetlen finom szálaiból formáltatik, miután az, az agyból a szembe beereszkedett.

89. §.

A szemnek továbbá három nedve van:

a) Az első és a legbelső az *üvegnedv* (humor vitreus), melly egy átlátszó hártya által borítottatik. Ezen nedv a' szemben a legnagyobb helyet foglalja el, s az idegrece' egész üregét megtölti. Üveg-nedvnek nevezetik átlátszhatóságaért. Egyébiránt hasonló a tiszta vízhez; csak hogy valamivel szíja-sabb, s a víznél nehezebb.

b) Második a *jéglencse* (lens crystallina), világos, átlátszó, sűrű és kocsonya természetű apró

levelekből álló test, mellynek mind a két fele domboru, hasonló a lencséhez. Fekszik az úgynevezett *lencsetokban* (capsula lentis crystallinae), s e közt s a lencse közt foglaltatik egy finom nedveség, melly *Morgagni* *nedvének* hivatik.

c) Harmadik a *víznedv* (humor aqueus), a tiszta vízhez tökéletesen hasonló, a szemnek mind első, mind hátsó csarnokát betölti. A szem' első csarnoka a' szarvhártya s szivárvány közt vagyon; a hátsó szőlőhártya és jég-lencse közt határozódik. Ha ez a nedv ki talál folyni: 48 óra alatt tökéletesen visszapotoltatik.

90. §.

Hogy a látás' tudományát jobban meg leheszen érteni, a természettudományból szükség megjegyezni:

I. A világosság' anyagát, melly *Newton*' és *Gassendi*' állítása szerint, a napból kifolyó véghetetlenül finom állomány, *Euler* szerint pedig az aether' módosíttatása, mint a hang' módosíttatása a levegőnek. A dynamicusok' értelme szerint a' világosság nem anyag, hanem szabad kifesztő erő, melly a' vonzó erő által még nem szorítottatott anyaggá össze.

II. A testek' különbségére nézve megjegyzendő a) hogy némellyek világosak, mások pedig homályosak. Világosak azok, mellyek magokban birják a világosság' forrását, p. o. az álló csillagok, és némelly gyuladó testek. Homályosak, mellyek azt

másoktól kölcsönözik. b) Hogy némelly testek *átlátszó* (diaphana); mások *át nem látszó* (adiaphana): az első rendbeliek t. i. a világosságot által bocsátják; az utolsók nem.

III. Szükség megjegyezni a világosság' sugarai' megtörődését. A világosság' sugara mindenkor megtörődik, valahányszor egy anyagból más különböző sűrűségű anyagba megyen által, és pedig: a) ha a sugarak ritkább anyagból sűrűbbe mennek által, a tengely felé törődnek meg, azaz: előbbeni útjokból eltérven, összebb mennek; ellenben, b) midőn sűrűbb anyagból ritkábbba mennek által; a tengelytől eltávoznak, azaz elszélednek, és kitágíttatnak.

91. §.

A látásra megkivántatik:

1. A szem' befogadó tehetsége, fogékonysága, azaz, hogy ne csak a szem legyen ép, hanem a látideg (nervus opticus) is, mellynek hibájából szokott származni az u. nevezett *fekete hályog* (amaurosis).

2. Hogy a világosság' anyaga a látideget illesse.

Melly szerint a világosság' sugarai, mellyek a világos, vagy megvilágosított testekből jönnek, és 96 foknyinál kisebb szöglet alatt a szemre esnek, három megtörődést szenvednek.

a) Által menvén a szaruhártyán, és a víznedven, megtörődnek a tengely felé, a szemfényre igazíttatnak.

b) Általmenvén a szemfényen, a jéglercseré es-

nek, melly minthogy sűrűbb test a szarvhártyánál, s a víznedvnél, és domboru azon felül, a sugarak még jobban megtörődnek, és a tengely felé hajolnak.

c) Harmadszor által mennek a sugarak az üveg-
nedven, melly vékonyabb lévén a jéglencsénél, azért a sugarak egy kevéssé kinyújtatnak olly móddal: hogy a sugarak' gócza (focusa) az idegreczére essék, hol aztán a külső tárgy' képe kicsinyben lerajzoltatik — még pedig felfordítva, mint a homályos kamara bizonyítja.

Mellyek szerint az idegreczére esett illetés közöltetik a hátideggel és agygyal, minek következése aztán a *látás' érzete* (sensatio visus).

92. §.

A csupa látás magára bennünket külső tárgyak' létele felől meg nem győzhet, mert mi szemeinkkel tulajdonképen egyebet nem látunk, mint a tárgyak' színes felületét (superficies), s ezen felületek' különböző megvilágosíttatását; de a testeknek tömörségéről, és áthathatatlanságáról a látás minket legkisebbet sem tudósít. Innen sokszor kételkedünk, ha vajjon az, mit látunk, valóság-e, vagy csak látszat, míg a tapasztalás által annak valósága felől meg nem győződünk. Mellyhez képest egy érzék sincs olly sok csalódásoknak alá vettelve, mint a látás.

De mi gyermekségünktől fogva együtt gyakoroljuk a látást a tapintással, mellynél fogva a két ér-

zék egymást kölcsönösen pótolja. Későbbre még az értelem' reflexiója is segedelmére jó a látásnak.

93. §.

A tárgyak' távollétét a látás által bizonyosan nem határozhatjuk meg. Mi t. i. a tárgyak' igaz távollétét rész szerint a tapintás' segedelmével, rész szerint pedig az értelem' reflexioja által tanuljuk megítélni, összevetvén a látott tárgyakat azokkal, melyeknek távollétét a tapintás által próbáltuk megmérni.

Innen a tapasztalás által egy öly mesterségre teszünk szert, mellynél fogva a látás által is már alkalmasint hozzá vetünk a tárgyak' távolságához: s ez szemmértéknek neveztetik.

94. §.

A csupa látás által továbbá a tárgyak' nagyságáról sem lehet helyesen ítélni: mert az nem csak a látás' szögétől függ, hanem a nagyság' megítélésébe befoly az értelem' reflexiója is. Innen néha ugyanazon tárgy ugyanazon távolságra, különböző nagyságúnak látszik, p. o. a nap és hold a láthatárban nagyobbak; a délkörben (meridianus) pedig kisebbnek látszik. E jelenés' alapja az ellenkezés' törvényében van. Ugyanis a nap és hold akkor, mikor a láthatáron kezd fölemelkedni, homályosabb, a délkörben pedig világosabb athmosphaera által véttetik körül; következőleg az első esetben nagyobbak — a másodikban kisebbnek lenni ítéljük.

95. §.

Vajjon, két szemmel miért nem látjuk e tárgyakat kettősen? kérdezhetné valaki, azon hibás feltételből indulván, mintha a lélek a két szemben le-rajzolt képeket nézné. De nem így van; a látás t. i. nem a szem, hanem a lélek' munkája. Miért kötötte pedig a természet a látást két, és nem több, vagy kevesebb szemekhez, nem tudhatjuk. Annyi azonban áll:

a) hogy az a látás, melly két szemmel esik, mindenkor világosabb és tisztább, mint a melly csak egygyel.

b) Hogy mikor valamelly tárgyat két szemmel nézünk, mind a két szem' tengelye a tárgynak ugyanazon egy pontjában találkozik össze, következőleg mind a két szemben egyforma benyomás esik.

Ha azért a két szem' tengelyét nem igazítjuk egyenesen ugyanazon egy tárgyra: akkor azt való-sággal kettősen is látjuk. —

96. §.

Van pedig, a léleknek hatalma a szemén, mert

1. Az ember szemeit forgathatja mindenfelé.

2. Alkalmazhatjuk azokat mind a távol, mind a közel levő tárgyakhoz, a szemnek hol hosszuka, hol domboru formát adhatunk.

Ha távol levő tárgyakat nézünk: akkor a szaru-hártya' domborusága egy kevésbé meglapul, ha közel levőket: az feldagad.

3. Alkalmaztathatjuk szemeinket a nagyobb,

vagy kisebb világossághoz; ha nagy a világosság: akkor a szemfényt összehúzzuk, ha gyenge, kitágítjuk.

97. §.

A szemnek külön hibái is vannak:

1. *A rövid látás* (myopia), mellynél fogva a szem a közel levő tárgyakat tisztán látja, de a távoliakat nem látja. E hiba a szemnek kelletinél nagyobb domborúságától származik.

2. *A távollátás* (presbyopia, vagy geropia) mellynél fogva a szem a távol tárgyakat látja. E hiba a vén emberekben tapasztaltatik, s oka, a jéglenesének meglaposodása.

3. *A kettős látás* (diplopia), mellynél fogva a szem a tárgyakat kettősen látja.

98. §.

A szem' némelly különösségei:

1. A szemnek azaz alkotása, mellynél fogva csak éjszaka lát, nappal nem. Illy szemök vagyon a Kakkerlakoknak, és az Albinoknak Keletindiában kik csak éjjel látnak, mint a baglyak.

2. Tapasztalt dolog az is, hogy némelly emberek mind a közel, mind a távol levő tárgyakat tisztán látják, de a színeket egymástól nem tudják megkülönböztetni, s kiknek a látott tárgyak úgy tetszenek, mint a rajzolatban a színetlen alakok.

99. §.

A színek' mestersége az, mellynél fogva a látás' érzeményeiben, az egymás után következő szí-

nek által, épen olly eleven játék, a lélekben pedig épen olly gyönyörűség eszközöltetik, mint a hallás' érzeményeiben a muzsika által.

Az érzeményeknek ezen eleven játéka az által leszen, ha az egymás után következő színek olly formán elegyítettnek, és változtattatnak, hogy általok a látás' életművei egymást fel váltó feszülésbe, és tágulásba helyeztessenek, mint a caleidoscopiummal tett próbák bizonyítják. Ez esetben t. i. a színek közt épen az az arány leszen, melly van az egymás után következő harmoniás hangok közt.

100. §.

Lehet pedig a látást tökéletesíteni; ugyanis:

1. Vannak emberek, kik a tárgyakat nagy távolságra észre veszik. Illyenek azok, kik nagy térségekben sokat forognak, kik a tengeren sokat utaznak. Ezek a tárgyakat legottan észreveszik, mihelyt azok a láthatáron fölemelkednek.

2. Tapasztalt dolog, hogy a képirók' gyakorlott szemei a képekben olly kicsiny különbségeket és hibákat is észrevesznek, mellyeket más szemek nem látnak.

101. §.

Ellenben elgyengül, és romlik a látás.

I. *A természet által*, u. m. a) A vénységben, b) betegség által. Így ha a szemben vagy a jég-lencse, vagy a lencsetok, vagy a Morgagni' nedve meghomályosodik, az u. n. *hályog* (cataracta) származik. Ha pedig a látideg, vagy nyomás, vagy egyéb ok

által elzsibbad: *mor* v. *fekete-hályog* (amaurosis) következik, melyben egyébiránt az egész szem tisztának, és épnek látszik.

II. *Önnön munkánk által*, t. i. a) ha szemeinket a nagy, és gyenge világosságban sokszor, és nagy mértékben megfeszítjük. b) Ha a nagy világosságból a homályba, és setétségbe hirtelen által megyünk, s megfordítva. c) Kicsapongás, és fesletőség által.

102. §.

Ha látásunkat egyszer elvesztjük: e kár soha tökéletesen ki nem pótolható; hanem bizonyos mértékben segedelmére leszen a vaknak a tapintás és hallás, melyek ilyenkor a gyakorlás által, rendkívül nagy élességre emeltetnek, és így, mi egy részről elveszett, azt a természet más részről némileg kipótolja.

103. §.

A második tárgyas, s egyszersmind nemes érzék a *hallás*, melly reánk nézve éppen olyan nagy fontosságu, mint a látás. Ugyanis

1. Ismereteink' nagy részét a hallás által szerezzük.

2. A mások' beszédéből, a muzsikából, a harmoniás éneklésből, a madarak' hangicsálásából, a hallás által különféle gyönyörűségeket érzünk.

A hallástól függ tökéletesedésünk is. Hallás nélkül sem az értelmes beszédre, sem a kimivelődésre nem volnánk alkalmatosak. Innen kik süketen

születnek, s annál fogva egyszersmind némák is, oktatás által is koránt sem érhetik el a tökéletesség azon fokát, melyre az ép hallásu emberek eljuthatnak.

4. A hallás az emberi társaság' összefoglaló lánca. A hallás által közöljük lelkünk' érzéseit, és gondolatait embertársainkkal.

104. §.

A hallás' életműve a két fül. A fül külső, középső, és belső fülre osztatik. A külső rezgő levegő' felfogására rendeltetett, a középső fül annak tovább vezetésére; a belső pedig a hangok' kiformalására.

A külső fülhez tartozik: a) *A fülteknő* (concha aurium), b) *A külső halljárat* (meatus auditorius ext.), mely nagyobb részint csontokból áll, s vékony hárttyával van beborítva. Mindkettőnek az az alkotása, hogy a rezgő levegőt a közép, és belső fülbe vezesse.

105. §.

A középső fül áll a *dobüregből* (cavitas tympani), melyből egy nyílás megyen az orr- és szájüregbe, s ez Eustach' kürtjének neveztetik.

A középső fül körül szükség megjegyezni: 1. *A dobhártyát* (membrana tympani), melynek fekvése ferde. Ezt a *dobfeszítővel* (musculus tensor tympani) meg lehet feszíteni, és tágitni. 2. *A hallcsontocskákat* (ossicula auditus), t. i. a) A pöröly (malleus), b) az üllő (incus), c) a kengyel (stapes). E csontocskák egymást érik, és saját izmok által úgy

mozgattatnak, hogy az által a dobhártya megfeszülhet, és ismét megtágulhat.

106. §.

A *belső fül*, vagy *tömkeleg* (labyrinthus) három részre oszlik: Első a *tornác* (vestibulum), melybe a dobüregből a peteablakon lehet eljutni; második a tulajdonképen úgy nevezett *tömkeleg*, melly három félkörös csatornából áll, öt nyílással a tornácba. Harmadik a *kagyló* (cochlea), melly belül egy üres kúpot (conus) képez, kívül pedig vékony csontlemezzel van karingósan körültekerve.

A tömkelegbe ereszkedik az agyból jövő *hallideg* (nervus acusticus), melly ott több finom ágra oszlik; mik részint a három félkörös csatornába, részint pedig a kagylóba terjednek.

107. §.

Megkivántatik még a hallásra

1. A fülnek ép és egészséges volta.
2. Rugós erővel bíró testek, 's ezekben a legkisebb részek' rezgése.
3. Hogy a rugós testek levegővel legyenek körülvéve, mellynek részei a rugós testek által rezgő mozgásba hozatnak.

A rezgő levegő behatván a fülbe, annak rezgése legelőször is közöltetik a dobhártyával; azután a hallás' csontocskáival, mellyek által a belső fülbe vezetetik, hol aztán a hallideg' ágaival közöltetik s ezek által az aggyal. Mellyekhez képest az agy-

ban bizonyos változás történik, mire a lélekben a hang' érzeménye gerjed fel.

108. §.

A hallás által észreveszszük

1. A *hangokat*. Ezeknek különfélesége véghetetlen, minél fogva azokat saját neveikkel elnevezni nem tudjuk. A hangok' neveit veszszük vagy a hangzó tárgytól, vagy az állatok' természeti hangjaiktól, mellyek' követése által származnak az úgy nevezett *onomatopoeticumok*.

2. A *zeneket*, mellyek felteszik a hangoknak az értelem által lett összehasonlítását. Így *a*) Némelleyek vékonyak, mások vastagok; némelleyek gyöngék, mások erősek; *b*) némelleyek öszhangzók, mások ellenkezők. Az első rendbeliek kedvesek, a másod rendbeliek pedig kedvetlenek.

109. §.

A *zenének* vagy hangászatnak nagy és üdvös befolyása van az embernek mind testére, mind lelkére. És pedig 1) a *testre*: mert a zenék' rezgésesei hasonló rezgéseket gerjesztenek az idegekben is, s az életművekben hasznos mozgásokat eszközölnek, mellyek által a testi munkák' folyamatja, az egész-ség' fentartására előmozdittatik. 2) A *lélekre*; ugyanis *a*) A zene képzelődésünk' röptét emeli, s tágas mezőt nyit előttünk, mellynek tárgyaival a lélek örömet mulatoz. *b*) Képzelődésünket felgerjesztvén, az, életünk' szerencsés és szerencsétlen történeteit előnkbe varázsolja, mellynél fogva

lelkünk hol öröme és vidámságra derítették, hol komorságra és szomorúságra készítették fel. c) A zene az érzések' beszéde, következőleg a szép zeneművek által a szerző' szelíd és nemes érzései lelkünkbe mintegy átöntődnek; d) a nemesb ízletű zene a lelket tisztává és csendessé teszi, a nemtelen képeket, érzéseket és kívánságokat a lélekből kiűzi.

110. §.

Mind az ének, mind a zene a lélek' érzéseit fejezi ki: de különböző elevenséggel és hathatósággal.

1. Az énekben érzéseink elevenebben fejeztetnek ki. Mert minden zenek a szív' legbelső rejtekéből emelkednek fel, a lélek maga, úgy szólván, jelen van minden zenben. A hangászatban pedig az erő és a benyomás nagyobb.

2. Az énekben érzéseink tagolt, a zenében tagolatlan hangok által —, az énekben meghatározva, a zenében határozatlanul fejeztetnek ki.

Hogy ha pedig az ének a zenével párosítatik; ha a szerző' idealitása felséges, érzése finom és a zenek' elegyítésében a szív' titkos zengését jól eltalálta: a kettőnek együtt bámulásra méltó ereje van a szív' felindítására.

111. §.

Lehet a hallást nagy mértékben tökéletesíteni a gyakorlás által. Innen a hangászatban gyakorlott személyek annyira tökéletesítik hallásokat, hogy valamely zeneműben mind a gyenge hangokat, mind

a zenékben levő különbségeket, mind az öszhangzó és ellenkező zeneket nagy könnyűséggel észre tudják venni.

Legélesebb a hallás azokban, kikben a látás hibázik: mert a szükség kényszeríti őket mind arra, hogy ezen életművet jobban megfeszítse, mind a nagyobb figyelemre.

112. §.

A harmadik tárgyas érzék, a *tapintás*, vagy illetés. Ennek életművei a test' külső színén és belső részeiben elterjedt idegek, különösen a bőr alatt levők' bimbócskái.

A tapintás leginkább kinyilatkoztatja munkásságát az újak' hegyeiben, hol az idegbimbókat s bőr alatt karingós vonalakban szemmel lehet látni. Ennél fogva ujjaink' hegyei a' legfogékonyabbak, s általuk legtöbb érzeményeket veszünk észre.

A' tapintásnak kettős célja van: 1. Hogy az által a külső tárgyak' létele felől meggyőződünk; 2. hogy azoknak alakját minden oldalról megvizsgáljuk. Az állatokban csak arra való, hogy általa a tárgyak' jelenlétét érezzék.

113. §.

A tapintás vagy illetés a kis gyermekben, minden érzékek előtt leghamarabb fejlik ki, s már akkor is munkás benne, mikor az még anyja' méhében van; kilépven pedig a világra, teste legelőször is a külső levegő által érdekeltetik, melly benne fájdalmas érzést okoz, mit sirása által jelent ki.

A tapintás az emberben mély gyökeret ver és legkésőbbre aluszik ki. Ugyanis a haldokló még akkor is érzi a kézzel való érdekeltetést, mikor már a világosságot nem látja, a hangot nem hallja; s hogy érzi azt, mozgásával jelenti ki.

114. §.

A tapintás által sokféle ismereteket szerzünk magunknak:

1). Egyik érzés sem győz meg bennünket a külső tárgyak' léte felől olly bizonyossággal, mint ez.

2) A tapintás által vesszük észre a térnek (spatium) minden mérűt, t. i. a tárgyak' hosszát, szélességét, magosságát, távolát, nagyságát, tömörségét; az által szerzünk magunknak ismeretet a tárgyak' különböző alakjairól.

Ennél fogva a vakok is alkalmasak a mathesis' megtanulására, mint a vak *Saunderson'* példája bizonyítja, ki a tapintás' segedelmével annyira ment, hogy a mathesisnak minden részeit sokáig nagy haszonnal tanítaná a cambridgi egyetemnél.

115. §.

Lehet pedig a tapintást gyakorlás által tökéletesíteni, ha az ember figyelmét a tárgyak' finom benyomásai' és különbségei' észrevételére húzamosan fordítja.

Míg épek minden érzékeink, addig a tapintást nem gyakoroljuk; de ha valamellyik érzéktől megfosztatunk, p. o. a látástól, a szükség kényszerít, hogy a dolgok' finom illétéseire erősebben figyel-

mezzünk. Így a látás' fogyatkozása a tapintás által bizonyos mértékben kipótoltatik. Erre nevezetes példa *Kersting*, egy nevezetes hannoverai lóorvos, ki szeme' világát elvesztvén, a tapintás' segedelmével könyveket olvasott, a virágok' színeit megkülönböztette, a házban és házon kívül bátorságosan járt. Később megsiketült; ez állapotában ha valaki lassan beszélt keze felé: érezte a különböző benyomásokat. Innen magának egy saját alphabetumot csinált, mellynek segedelmével, másokkal keze által beszélt.

Második cikkely.

Az alanyi érzékek (sensus subjectivi).

116. §.

Az első alanyi vagy személyes érzék az *izlés*, mellynek életművei a szájüregben, s főleg a nyelven elszórt izlelő *szemölcsök* (papillae); mellyek által a testek' sós, és olajos felolvadt részei a nyelvben levő idegek érdekeltetnek, 's ezen érdeklés által serken fel bennünk az íznek érzeménye.

A felolvasztás a nyál által esik. Innen szükséges: *a)* hogy a nyelv nedves legyen; *b)* hogy a kóstolt testben sós és olajos részek legyenek.

117. §.

Az izlés' érzeményei igen elevenek és hathatósak, azonban nem tiszták, hanem homályosak és zavarosak. Innen azok ismereteink' tömegét kevésé szaporítják.

Az ízek, a különböző tárgyakhoz képest véghetetlen sokfélék, melyeket saját neveikkel nem is tudunk elnevezni. Haller öt alap-ízet vett föl, u. m. *savanyu*, *édes*, *keserű*, *sós* és *csípős* ízet. A többi ezeknek összeelegyedéséből származik.

118. §.

Az ízlésnek valóban zsarnoki hatalma van az emberen; ugyanis

1. Az ízlés' érzeményei az emberben szüntelen dolgozó ösztönök, melyek minél többször elégtetnek ki, annál több tápláltatást kívánnak. Innen az ízlés néha állati telhetetlenségre csábítja az embert.

2. Az ízlés az embert a kikeresett ételek' és italok' válogatására ösztönzi, melyek nem a természeti szükség' kielégítésére, hanem csak az íny' csiklándozására szolgálnak.

3. Az ízlés' hatalma megtetszik csak abból is, hogy a melly eledel- és italokhoz hozzá szokunk, tőlök nehezen válunk meg.

4. Ha az ízlés az éhséggel összeköttetik: ellenállhatatlanul kényszeríti őt e természeti szükség' kielégítésére. Az ember ekkor levetkezi emberi-ségét, s olly eledelekre is vetemedik, miből az emberi természet különben irtózik.

119. §.

A második alanyi érzék a *szaglás*, életművei a szagló idegek, melyek az orrüregben, nevezete-

sen, az azt borító takonyhártyában el vannak terjedve.

S ezek a szagos testekből kifolyó vékony olajos és repülő sós részek által illetetnek, és ezen illetés által gerjednek fel bennünk a szaglás' érzeményei.

A szaglás' életműveit igen finom részecskék illetik. Innen

a) Ezek a finom párázatok az agyrendszerben nagy változást szereznek, néha gutaütést is okozhatnak.

b) Némelly erős és hathatós szagok által fel lehet az embert ájulásából is serkenteni.

120. §.

Tapasztalás szerint a szaglást is lehet tökéletesíteni, még pedig azon mértékben, hogy legközelebb járúl az állati ösztönhez.

A szaglás legélesebb szokott lenni a vad állatokban s vad emberekben, de ezen élesség csak e vadság' állapotjában tart, melyből ha valaki társi állapotba megyen által, a szaglásnak rendkívüli élességét elveszti.

II) A' belső érzék.

121. §.

Belső, vagy felsőbb *érzék*nek (sensus internus) neveztetik azon tehetség, melly által lelkünk állapotjait és változásait közvetetlenül észrevehetjük. Cicero lelkünk' ezen tehetségét a maga magát néző elme' élességének (aciem mentis se ipsum intuentis)

nevezi. *Lock* reflexiónak nevezte azért, mivel a lélek a külső tárgytól elfordítván figyelmét, magára mintegy visszahajlik, s belső változásaira figyelmez.

122. §.

Hogy a belső érzék által lelkünk' állapotjait és változásait tisztán felfoghassuk, megkívántatik

1. Hogy figyelmünket elvonjuk a külső tárgytól, mellyek a belső érzék' munkásságát megszorítják.

2. Hogy magunkba visszatérjünk és lelkünk' állapotjaira feszülten figyelmezzünk.

3. Hogy lelkünk' változásai annyi erősséggel birjanak, mellynél fogva az öntudat' körére felemelkedhessenek.

4. Hogy a belső változások nagy sebességgel egymás után ne következzenek, melly esetben azokat egymástól bajos megkülönböztetni.

123. §.

Homályos képzeteknek neveztetnek, mellyek a lélekben olly gyengék, hogy azokat közvetlenül észre nem vehetjük.

Első tekintettel úgy látszik, hogy ezekben ellenkezés van. Mert ha legkisebbet sem tudunk rólok: milly alappal állíthatjuk még is, hogy azok bennünk léteznek? Épen ezért *Lock* kétségbe is hozta lételöket. De mi az ellenkezöt közvetöleg tudjuk azon művekből, mellyeket azok bennünk okoznak.

124. §.

A homályos képzetek' lételét következtetjük pedig azon jelenésekből, mellyeket azoknak feltétele nélkül nem lehetne kimagyarázni:

1) Sok képzetek egy darab ideig homályosak, és, úgy szólva, lelkünk' fenekén lappanganak, mint a szikra a hamuban; idővel pedig felelevenednek. Ebből lehet kimagyarázni az emlékezet' lehetséges voltát.

2. A homályos képzetek' munkálkodásából lehet kimagyarázni az együtt- és ellenérzésnek (syn-, et antipathia) nagy erejét, mellynél fogva némelyeket első látásra megszeretünk, másokat utálunk, a nélkül, hogy a valódi okát tudnók adni.

3. A homályos képzetek alapjai néha azon rendkívüli elevenségnek, vidámságnak, komorságnak és mordságnak, mellynek okát szinte nem tudjuk kitalálni.

4. Innen magyarázható azon jelenés is, melly szerint a zene különböző emberekben különböző érzéseket és indulatokat gerjeszt fel. Mert azok' elméjében titkon különböző képzetek serkennek föl.

125. §.

Lehet pedig e homályos képzeteket öntudatra fölemelni?

1. A léleknek önnön iparkodása által.

2. Néha öntudatra emeltetnek történetesen, és minden keresés nélkül, mint a tűz néha minden fuvás nélkül fellobban.

3. A képzetek' összecsatlódása által, mellynél fogva némelly tiszta, és a lélek előtt forgó képzetek világosságra hozzák azokat is, mellyek eddig homályban heverték.

4. Néha figyelmezés, reflexio, és okoskodás által keressük ki, hogy mi lett légyen valódi oka valamelly jelenésnek.

126. §.

Valamint a külső érzékek, úgy a belső érzék is sok csalódásnak van alávetve.

1. Néha lelkünk' változásait egy tőlünk különböző valóságnak tulajdonítjuk, mintha azok nem a mi lelkünk' természetes munkái volnának, hanem azon idegen valóságtól származnának.

2. Megesik, hogy az önvizsgálat által erkölcsi fogyatkozásainkat a valóságnál sokkal nagyobbaknak képzeljük, mellyből nyughatatlanság, lelki szorongattatás, és néha elcsüggedés származik.

3. Megesik néha az is, hogy önszeretet által elvakítva, magunkban olly tökélyeket találunk, mellyekkel épen nem birunk, honnan elhittség, kevélység és fennhéjázás származik.

II.

A' képzelődés' tehetsége.

127. §.

A' képzelődés' tehetsége (facultas imaginandi) lelkünk' azon tehetsége, melly a' külső tárgyaknak

az érzékek által szerzett képzeiteit megújítja s a jelen nem levő tárgyak' képeit lelkünk' elébe állítja.

128. §.

A képzelődés kétféle: 1. *Visszatermő* (reproductiva), melly a külső érzékek által szerzett képzeteket visszatermi, megújítja és elménk elébe állítja.

2. *Képző, teremő, alkotó* (productiva), melly a külső érzékek által szerzett képzetekből új képeket szerkeztet, mellyeknek tárgyai nincsenek meg a természetben.

A teremő képzelődés *költő tehetségnek* is neveztetik, mellynek magasabb potentiája különösen *képzelemnek* (phantasia) hivatik.

129. §.

A képzelem' munkásságát felgerjesztik

1. *Az érzékek által vett képzetek.* Ha némmelly tárgyakat láttunk, vagy hallottunk: a képzelődés azoknak képeit lemásolja, és lelkünk elébe állítja.

2. *Az értelem' fogalmai,* mellyeket a' képzelem különféle képekkel láthatólag lerajzol, és lelkünk elébe állit. Így festi és testesíti meg p. o. az év' külön részeit.

3. *Az ész' eszméi,* mellyeket a' képzelem törekedik képekkel kifejezni, és aetheticai módon élénk terjeszteni.

Így Virgil jelesen festi a pokol' s az elysium' képzetét; Ovid az aranyidő' eszméjét, így ábrá-

zolták a régiek a természetet egy asszony' képében, kinek feje fát్యollal volt beborítva; innen származott azon felséges felírás is, melly Egyiptomban a természet' temploma' homlokára volt írva: *Én vagyok mind az, a mi volt, van és leszen, és az én fát্যolomat soha egy halandó sem lebbentette fel.*

130. §.

Azon lélektani jelenés, melly szerint az egyik képzet felkölti a másikat; sőt néha egyetlenegy képzet egész sor képzetet serkent fel, *eszmetársasítás*-nak neveztetik, s tapasztalható:

1. midőn gondolataink' sebes folyamatja, akaratunk ellen is, elragadja lelkünket, és egyik képzetről a másikra viszi.

2. A szabad elmélkedésben, mikor egy felserkent gondolat lassanként másokat serkent fel.

3. A barátságos beszélgetésekben, mikor egy képzet észrevehetetlenül különféle képzetekre viszen át.

4. Néha, mikor valamelly tárgyra szántszándékkal figyelmezzünk, ottan ottan idegen képzetek jelennek meg, mellyek idegen tárgyakra fordítják figyelmünket.

131. §.

A képzetek' ezen kölcsönös felköltése mindenkör bizonyos törvények szerint esik, mellyek az *eszmetársasítás'* törvényeinek (leges associationis idearum) neveztetnek, s három szakaszra vihetők:

1. Az *együttlékezés és következés* törvénye (lex coëxistentiae, et successionis).

2. A *hasonlatosság és ellenkezés* törvénye (lex similitudinis, et contrariorum).

3. Az *okság és egészlet* törvénye (lex causalitatis, et totalitatis).

132. §.

Az *együttlékezés* törvényének értelme ez: „Azon *képzetek*, melyek *vagy helyre, vagy időre* nézve egymással *összekötvek*, azaz: *mellyeket vagy egy helyben, vagy ugyanazon egy időben szereztünk, kölcsönösen felköltik egymást, és visszahozzák a képzelődésben*“. Ebből magyarázható, miért legyen minden embernek olly édes a maga hazája, melynek képzete felkölti a gyermekkor' boldog ideit; ebből az, miért fél és borzad az ember a temetőkben, sírboltokban, elpusztult kastélyokban stb: mert t.i. gyermekkorában fejébe verték, hogy az illy helyeken lelkek és kísértetek lakoznak.

133. §.

A *következés* törvényének értelme ez: „*Ha némelly képzetek bizonyos rendbe szedetnek, és abban gyakran megújítatnak: ha csak egyetlen egy is felserken közölök, az a többieket is felkölti, és megújítja*.“ Innen lehet megérteni, miért legyen könnyebb tanulni, és az emlékezetben megtartani a verseket, mint a folyóbeszédet; továbbá, miért könnyebb tanulni és megtartani azon ismere-

teket, melyek tudományos rendben adatnak elő, mint az összefüggésben nem állókat; e rendből magyarázható sok emberben az emlékezet' bámulásra méltó nagysága; valamint mindenféle kész tehetségek is az írásban, olvasásban, számvetésben, hangszatban, s mindenféle kézi munkákban.

134. §.

A hasonlatosság' törvénye abban áll, *mi szerint a hasonló képzetek felébresztik egymást, és pedig minél nagyobb a hasonlatosság, annál könnyebben.* E törvény' különös hasznai: 1. Segíti a beszédben egy tárgyról más rokon tárgyra az átmenetelt. 2. E szerint esik a dolgoknak nemek és fajok szerinti elosztása, a tudományoknak rendszerre vitele. 3. A hasonlatosság' törvénye segíti a dolgok' elmés összehasonlítását, s az azok közt való hasonlatosság' fölfedezését. Ettől függ az elmésség, a metaphorák', allegoriák' s az epigrammák' szerencsés feltalálása.

135. §.

Az ellenkezés' törvényének értelme ez: *Az ellenkező képzetek is felébresztik egymást, ha a közöttök levő ellenkezést gyakran és tisztán gyakoroltuk magunknak.* Ebben alapszik 1. az *ellentétel* (antithesis), mellynél fogva szónok és költő az egymással ellenkező eszméket elmésen szokta egymással szembe állítani. 2. Az ironia, mi szerint ellenkezőjét szoktuk gondolni annak, a mit mondunk.

136. §.

Az *okság* törvénye abban áll: *Hogy az ok' képzete fölébreszti az okozat' képzetét és megfordítva.* Így a hadi készüllet felébreszti a hadakozás' szomorú következései' elgondolását; s viszont az elpusztult városok és tartományok a hadakozásra emlékeztetnek. E törvény szerint szoktunk hasonló okokból mindig hasonló következéseket várni.

137. §.

Az *egészség* törvényének értelme ez: *Az egésznek képzete fölébreszti a részek' képzetét, és viszont.* Így valamely rendszer' képzete fölébreszti a részek' képzetét; egy egész történet az egyes esetek' képzetét, az egyes dolgok' képzete a nemek- és fajakét.

138. §.

Az *eszmetársasításban* különböző rangokat képzelhetni:

1. Az együttlétezés' és következés' társulásai a legalsó fokon állanak, s köz életben is a legközönsegesbek.

2. A hasonlatosság' és ellenkezés' összezatlódásai a második fokot teszik, s ezek tulajdonai az elmésségnek, és az élességnek, melyek az elmés összehasonlításokban nyilatkoznak.

3. A legfelső fokon állanak az okság és egész-ség' társulásai, mint a melyek az ítélő tehetség' mélységére tartoznak, s a tudományokban és rendszerekben jelentkeznek.

139. §.

Az eszmetársasításból sokféle közéletbeli jele-
neteket magyarázhatni; nevezetesen:

1. Abból ismerhetni meg sok ember' lelki bé-
lyegét vagy lelkületét és gondolkodása' módját.
Mert beszédök, viseletök és cselekedetök elárulja,
miféle képzetek és hajlamok legyenek uralkodók lel-
kökben.

2. Abból magyarázhatni a szokás és kész tehet-
ségek' nagy erejét. Némelly képzetek ugyanis ele-
intén csak történetesen ragadnak össze; későbbre
pedig úgy összeforrnak, hogy azokat egymástól nem
lehet elválasztani.

3. Innen magyarázható az együttérzés' és ellen-
érzés' nagy ereje, melly szerint némelly embert el-
ső látásra megszeretünk, másokat pedig megutá-
lunk.

4. Innen azon vakmerőség, mellyel az embe-
rek bizonyos vélekedésekhez, felekezetekhez és val-
lásokhoz ragaszkodnak; úgy azt a gyűlölséget is,
mellyel a különböző vallások' sorsosai egymás iránt
viseltetnek.

5. Az eszmetársulatban alapszik sokszor az ő-
rültség is, külön fokozatain. Mert némelly képze-
tek olly szorosan összeragadnak, hogy valahány-
szor az egyik felsejken, mind annyiszor felkölti a
másikat is.

6. Innen magyarázható végre azon jelenés is,
melly szerint néha csak némelly nevek' és körülmé-

nyek' említése is olly hathatósan munkálódik az emberek' elméjében és szívében.

140. §.

A képzelődés felette nagy hatalmat gyakorol az emberen. Így

1. Ha a' képzelődés' játékanak neki eresztjük magunkat, akaratumk ellen is ezerféle képek állanak lelkünk' elébe, és egy új világban találjuk magunkat.

2. Bizonyítja az is, hogy néha jó szívvel fordítók figyelmünket bizonyos tárgyakra: de az eleven képzelődés szüntelen új képeket varázsol elmenk' elébe, mellyek figyelmünket megzavarják.

3. Ha a sikamló képzelődések gyakran megújítatnak a lélekben: végre annyira erőt vesznek rajtunk, hogy tőlök nem tudunk megszabadulni.

4. Némelly képzetek mélyen tapadnak az ember' elméjébe, mellyeket onnan nem tud kivenni. Illyenek a mély szomorúság' és bánat tárgyai; illyenek a véghez vitt gonoszság' képei, mellyektől a gonosztevő nem tud megszabadulni.

5. Néha az üres képzelődések is, mellyek a' vallásbeli helytelen képzetekből erednek, erősen zsarnokolják a lelkét, s tőlök menekedni nincs többé az ember' hatalmában.

141. §.

Van egyébiránt a léleknek hatalma a képzelődésen, a mennyiben annak intézetét, erejét és munkásságát mérsékelheti. Ugyan is a lélek' sza-

badságától függ, minemű tárgyakra fordítsa figyelmét; hogy elkerülje azon tárgyakat és körülményeket, mellyek tisztátalan képeket szolgáltatnak; végre teheti, hogy kerülván azon alkalmakat, mellyek a képzelődést ingerlik, és gyulasztják, magát hasznos foglalatosságokban gyakorolja.

A képzelődés hasznos csak úgy lehet, ha az értelem' és ész' fenytéke alatt tartatik.

142. §.

A teremő képzelem a maga munkásságát új képek' alkotásában nyilatkoztatja. T. i.

1. Egy bizonyos képtől elválaszt némelly részeket; vagy új és idegen részeket told hozzá; a' részeket áttesz és egymással különbözökép összezavarja; vagy végre a tárgyak' részeit és tulajdonságait neveli, vagy kisebbíti. A teremő képzelem ezen munkássága által származtak ezen istenek, mellyek a görögök' és romaiak' mesés hittanokban találtnak.

143. §.

Egyébiránt a képzelem csak a formákra nézve teremő, nem az anyagra nézve is. Megtetszik ez abból, hogy nem tud előállítani olly színeket, mellyeket szemeinkkel soha sem láttunk; hogy azon részes képzeteket, mellyekből a teremő képzelem a maga képeit szerkeszti, a természetből veszi; hogy, végre, akár mint erőködünk, egy értelmes lényt nem tudunk más forma alatt képzelni, hanem csak az emberé alatt. A képiő angyal helyett is

embert fest; s innen a görögök' istenei is valósággal csak emberek voltak.

144. §.

A teremtő képzelem' főbb míveli

1. Az *eszmények* (ideálok), vagyis dolgok' és tökéletességek' mintaképei.

2. A levegőben épített kastélyok, vagy fellegvárak, vagyis az állapotok' jobbítására gondolt tervek.

3. Minden új találmányok, melyeknek képzetét az értelem kiformalja, a képzelődés pedig le-rajzolja.

4. A közönséges megfogások' tárgyai, melyeknek képeit a képzelődés lemásolja, az egyes dolgoknak azon közös tulajdonságaiból, melyek az egész nemből el vannak szedve.

5. A mértani (geometriai) tiszta idomok, melyeknek képzetét az értelem formálja ki, a képzelődés pedig nézhetőleg előnkbe terjeszti.

145. §.

A teremtő képzelem' munkássága szabja magát

1. Az égaljhoz, melynek különböző tárgyaihoz képest a képzelődésnek képei is különbözők.

2. A természet' minemiségéhez, azaz: a tartomány' kiességéhez, termékenységéhez és sovány-ságához.

3. Testünk' egészséges és beteges voltához. Az egészséges emberben a képzelem rendes: a betegesben rendetlen.

4. Az ember' érzéséhez, indulatjához, hajlandóságához, és szenvedelméhez. A szomorú és csüggedt ember mindenütt poklot lát; a szerencsés' és boldog' képzelődése pedig a fellegeket is megara-nyozza.

146. §.

Az idegrendszernek felette nagy befolyása van a képzelem' munkásságába, mit a következő okok bizonyítanak:

1. Vannak olly physicali szerek, melyek az idegrendszert különösen illetik, s annál fogva a képzelmet felgyulasztják s a lélek' munkásságában zavarodást okoznak. Illyenek a szeszes italok, a mákony s a növénymérgek.

2. Az idegrendszer' betegségeiben a képzelem' munkássága olly magas pontra emeltetik, millyenre egészséges állapotban soha sem.

147. §.

Viszont igen nagy befolyása van a képzelemnek is az idegrendszerre, t. i. 1. Az undorodást okozó tárgyaknak, és némelly orvosszereknek csak képzelése is hányásra erőtet.

2. Ha estvének idején tündéres mesék nagy elevenséggel beszéltetnek, egész testünket borzadás futja el.

3. A képzelemnek különös összeköttetése van a nemi részekkel, melyekre a tisztátalan képzelődések úgy dolgoznak, mint hatalmas ingerek.

4. Ha az idegrendszer nagyon ingerlékeny,

ha a képzelődés eleven, s ezen elevenségéhez járul még a félelem és hirtelen való ijedség: nagy változásokat okozhat az életműségben. Vannak példák, mi szerint az eleven képzelődés nehéz kórt és elméleti háborodást okozott; a gyenge betegséget veszedelmessé változtatta, sőt halált is okozott.

148. §.

Hasznos befolyása van a képzelemnek az ismerő tehetségre, mert elősegíti az értelem' és ész' munkásságát; de ártalmas is lehet; ugyanis

1. A képzelem megvesztegeti érzéki észrevételeinket és ítéleteinket, s annál fogva számtalan tévelygéseket és babonás vélekedéseket szül.

2. A tüzes és kicsapongó képzelem, elnyomván az értelmet és észet, vallásbeli és politikai vakbuzgalmat szül.

149. §.

Az érző tehetségre nézve, a képzelem egyfelül forrása sokféle gyönyörűségnek, a mennyiben régi örömeinket és gyönyöreinket megújítja; jövőre pedig új reményekkel kecsegtet: de más felül sokféle szomorúság, bánat, félelem' és aggodásnak kútfeje is: mert a képzelem az élet' nyomorúságait nagyobbitja és szaporítja. Ennél fogva a jövőre irányt nyughatatlansággal tölti el lelkünket, és előre érzeti velünk jövőre szenvedéseinket.

150. §.

De van a képzelemnek hajlandóságainkra is befolyása; t. i. a felhevült képzelődés úgy táplálja a-

zokat és szenvedelmünket, mint a száraz anyag a tüzet. Mert valamely személy iránt bennünk állandó hajlandóság úgy származik, ha a képzelem annak képét nagy elevenséggel terjeszti előnkbe, és ha annak szépségét és kellemességeit neveli. A képzelem bir azon erővel is, hogy a rút tárgyakat is meg tudja szépíteni.

III.

Az emlékező tehetség.

151. §.

Az emlékezet lelkünknek azon tehetsége, mellynél fogva az érzékek által szerzett képzeteket nem csak meg tudja tartani, hanem, ha azok meghomályosodnak, feleleveníti, megújítja és visszahozza, még pedig úgy, hogy megismeri ugyan azoknak lenni, mellyeket régen szerzett volt. Ezen tehetség rokon a képzelemmel; de különbözik is tőle:

1. Az emlékezet a visszahozott képzetekre ráismer, tudja, hol és mikor szerzette azokat. A képzelem ezt nem teheti.

2. Az emlékezetben a lélek cselekvőleg, a képzelemben pedig szenvedőleg van.

3. Az emlékezet a szerzett képzeteket azon renddel hozza vissza, mellyel régen szerzette volt, és azokhoz idegen képzeteket nem told. A képze-

lem pedig a rendet néha megváltoztatja, és a megújított képzetekhez idegeneket told. Innen Platon az emlékezetet a historicushoz, a képzelmet pedig a képiróhoz hasonlította.

152. §.

A *visszaemlékezés* magasabb potentiája az emlékezetnek, mely a régi képzeteket az eszmetársasítás' segedelmével szántszándékkal újítja meg. Következőleg felteszi a léleknek iparkodását, önmegfeszítését és szabad munkásságát.

Ha olykor egy képzetet fel akarunk eleveníteni: elménkkal egész sor képzetet futunk el, míg végre valamely rokonképzet felkölti a keresettet.

153. §.

Az emlékezet' munkássága az agy és idegrendszer' minemiségétől függ. A tapasztalás' bizonyítása szerint

1. A gyermekekben és ifjakban, kikben az agy gyengébb és érzékenyebb, az emlékezet könnyű: ellenben a vén emberekben, kikben az keményebb és tompább, vagyis kevesbbé ingerlékeny, az emlékezet is nehéz.

2. A betegségek az emlékezetet elgyengítik, főképen a szerelmi csapongások.

3. Elgyengül az emlékezet nagyobb vagy kisebb mértékben, az agy' sérelmei és rezdülése által. Innen a gyermek' fejének ütése és verése a legnagyobb vétek, melyet a tanító és nevelő a physical nevelésben, a növendék ellen ejthet.

154. §.

Az emlékezet 1. *Könnyű*, ha a képzeteket könnyen beveszi, mint a gyermek- és ifjkorban.

2. *Tartós*, ha a bevett képzeteket sokáig megtartja. A könnyűség, és tartósság ritkán találtaik ugyanazon egy személyben.

3. *Hű*, ha az elhomályosodott képzeteket megtudja ujítani akkor, mikor azokra szükség vagy, még pedig azon renddel, mellyel azokat először bevette volt. S ezek teszik az emlékezet' jóságát.

4. *Nagy és rendkívüli*, ha felette sok, különböző természetű, és egymással semmi összeköttetésben nem álló képzeteket tud bevenni, és megtartani.

155. §.

A tárgyakra nézve az emlékezet kétféle, u. m. a nevek' és dolgok' emlékezete. Amaz meg van azokban, kik a dolgok' jegyeit könnyen fel tudják fogni, és megtartani. Illy emlékezettel birnak, kik a helyekre jól emlékeznek, sok neveket megtudnak tartani, és szerencsések a terminológiában, kik nyelveket könnyen tanulnak, kik az évszámokat könnyen megtartják, s a számvetésben szerencsések. A dolgok' emlékezete, a dolgoknak megtartásában mutatkozik, és össze van kötve figyelemmel, reflexiával, és itélettel.

156. §.

Az emlékező- és ítélőtehetség' kölcsönös viszonyát tekintvén; a dolgok' emlékezete igen is megállhat az ítélőtehetséggel: mert amaz mindenkor fel-

teszi a figyelmet, a reflexiot, és a dolgok' egybeköttetésére fordított ügyeletet. Egyébiránt is tárgyakat mindenkor az emlékező tehetség szolgáltat az ítélőtehetségnek. Innen van ama közmondás: *Tantum scimus, quantum memoria tenemus.*

157. §.

Az ismétlés (repetitio) háromféle:

1. *Mechanica*i, vagy gyermeki (r. *mechanica*, seu *puerilis*), mely a gyakor megújításon alapszik.

2. *Értelmes* (r. *judiciosa*), mely az értelem' elveiben gyökerezik.

3. *Elmes* (r. *ingeniosa*), mely szerint a képzeteket bizonyos jegyeknél, s egyáltalában az eszmetársasítás' törvényeinél fogva tartjuk, és újítjuk meg. Ezen alapon nyugszik a régiek' *emlékezetmestersége* (ars *mnemonica*), mely szerint ők azokat, miket meg akartak tartani, bizonyos érzékiség alá jöhető jegyekhez, vagy képekhez szokták volt kötni. Cicero azt *mesterséges emlékezetnek* nevezi.

158. §.

Az emlékezet' fő törvényei ezek: Az emlékezet legkönnyebben megtartja:

a) azon képzeteket, mellyek gyakran megújítatnak, és annál fogva mélyebben benyomódtak a lélekbe.

b) Mellyeket figyelemmel, reflexióval, és értelemmel szereztünk. Ellenben miket értelem nélkül tanultunk, hamar kihullnak fejünkből.

c) mellyek az értelem' törvényei szerint tudományos rendbe szedettek.

d) mellyek rendkívüli erővel illetik lelkünket, és abba mélyebb nyomásokat tesznek. Illyenek a rendkívüli tárgyak, és a nevezetes történetek.

159. §.

E törvényekből az emlékezet' gyakorlására nézve a következő szabályok folynak:

1. Az emlékezetet a gyermekekben és ifjakban mindenkor együtt kell gyakorolni az ítélőtehetséggel, soha se ennek elmellőzésével. Innen következik, hogy gyermekekkel és ifjakkal soha sem kell olyakat tanultatni, miket nem értenek; hogy az emlékező tehetséget, nem kell igen sokféle tárgyakkal terhelni, mellyek által az ítélőtehetség' ereje elvétezik.

2. A megtartandó képzeteket természetes és tudományos rendbe kell szedni. Mert ez által az elme könnyebben fel tudja magát találni, könnyebben ráakad a dolgok' rendére, és következésére.

3. Azon képzeteket, mellyeket az emlékezetben meg akarnak tartani, figyelemmel, reflexioval, és értelemmel kell az emlékezetbe bevenni.

4. Az emlékezetben megtartandó képzeteket össze kell kötni más ismeretes nevezetes, és kitesző tárgyakkal, és képzetekkel, főképen mellyekkel viszonyban állanak.

IV.

A Figyelmezés.

160. §.

A figyelmezés az elmének bizonyos tárgyra való fordítása, melly által azokról magunknak tiszta ismeretet szerzünk. Mint az összeszedett sugárok égetnek a központban: úgy az elme' munkássága hathatósabb, ha egy tárgyra szoríttatik.

A figyelmezés 1. A tárgyra nézve a) *Érzéki*, ha érzéki tárgyra figyelmeztünk. b) *Értelmi*, ha az értelem' tárgyaira fordíttatik. 2. Az akaratra nézve a) *Önkénytes* ha figyelmünket valamelly tárgyra szabadon fordítjuk. b) *Kénytelen v. akarat elleni* ha a figyelem a képzetek' árjától mintegy elragadtatik.

161. §.

Az *elszóródás v. szórakozottság* (distractio) az elmének azon állapota, mellyben az elme különféle tárgyak közt elszéled, következőleg sem egyiket, sem másikat nem fogja fel illő tisztasággal.

Az elszóródás: 1. *Önkénytes*, melly a hosszas megfeszülés után az elme' felderítésére szükséges. 2. *Kénytelen*, melly lélek' jelen nem létének (absentia animi) neveztetik.

162. §.

Továbbá *magunk' rendbeszedésének* (recollectio animi) neveztetik az elme' azon munkája, melly

szerint a bolyongás' állapotjából a figyelmezés' állapotjába megyen által.

Ha eddig az elme a különböző tárgyak körül bolyongott: most már egész munkásságát egy tárgyra fordítja, s ezt úgy központosítja mint a gyújtó üveg a sugarakat a góczban.

163. §.

Az értelmi figyelmezést több okok megzavarhatják, t. i.

1. *Az eleven képzelem*, melly szüntelen idegen képzeteket hoz az öntudat elébe, s általok a figyelmezőt elvonja tárgyától.

2. *A megrögzött eszmék* (ideae fixae), mellyek az elme' figyelmét magokhoz lánczolják.

3. *Minden erős érzések, indulatok, kívánságok*, mellyek a lelket szüntelen hánykodásban tartják.

4. *A külső erős benyomások, zörgések, és zaj*, mellyek a figyelmezést akadályoztatják.

164. §.

Ellenben felserkenti és eleveníti a figyelmet:

1. *Az, mi új, szokatlan és rendkívüli*; midőn a megszokott tárgyak lankasztják.

2. Serkenti *a változás*, melly szüntelen feszülésben tartja a figyelmet; midőn az egyformaság elaltatja.

3. Eleveníti a figyelmet *az ellenkezés*. Innen tenger közepett egy szigetben a természet' szépsége nagyobb benyomást tesz, mint más szépség, melly nincs ellentétben.

4. *Az alsóról a felsőbbekre lassanként való fölemelkedés.* Ez törvénye minden aestheticai beszédnek, és versezetnek, Horatius' amaz ismeretes mondása szerint: *Non fumum ex fulgore, sed ex fumo lucem dare cogitat.*

165. §.

Elfárasztják a figyelmet:

1. *A tárgyak' sokasága, és különfélesége.* Ha igen sok a tárgy', úgy az elme az egyiket sem méríti ki gyökeresen.

2. *A felette erősen összeszótt font, homályos, zavaros és nehéz tárgyak,* melyeken ha a gyenge, és szokatlan fők át nem törhetnek, elcsüggednek.

3. *Azon ismeretek, melyeknek részei között nincs logikai összefüggés.* Mentől kevesebb az összefüggés valamely ismeret' részei között, annál fárasztóbb, p. o. ha valaki sokáig bibelődik számokkal.

4. *A húzamos megfeszítés,* melly által a lélek' ereje kimeríttetik.

166. §.

A figyelmezés: 1. *Kiterjedt,* ha valaki ugyanazon egy időben több tárgyakra tud figyelmezní, millyen volt Caesarban. Ellenkező esetben korlátotnak neveztetik.

2. *Erős,* ha valaki akadályok, és zaj között is tudja folytatni munkálkodását; millyen volt Archimedesben. Ellenkező esetben a figyelem' ereje gyengének mondatik.

3. *Tartós,* vagy *húzamos,* ha valaki figyel

mét sokáig egy tárgyra bírja függeszteni. Ellenkező esetben a figyelem *mozgónak*, *repdesőnek* nevezetik.

167. §.

Függ pedig a figyelmezés:

1. *Az erősebb vagy gyengébb testi életműségtől.* Ugyanis, a tapasztalás szerint, az elmebeli, és testi erők' hosszas megfeszítése, a betegség, és a testi elgyengülés elgyengíti a figyelmet is.

2. *A lélek' iparkodásától.* Mert ha valakiben nagy a törekedés az igazság' vizsgálására, elfelejtkezik magáról, és annyira bele merül a tárgyba, hogy attól nem könnyen szakad el.

Második szakasz.

Az ismerő tehetség' felsőbb ágai.

I.

Az értelemről.

168. §.

Felsőbb ismerő tehetségnek nevezetik az emberi elme' azon tehetsége, mellynél fogva valamit közönséges megfogások által tud magának képzelni, és megismerni. E tehetség egyedül az ember' tulajdona, melly őt minden oktalan valóktól megkülönbözteti. Ugyanis

a) Az oktalan állatok csupa érzéki ismeretekkel birnak: az ember pedig közönséges fogalmakat és ítéleteket formál, s azok' formálásában a legfelső fogalmakra, és elvekre emelkedik.

b) Az oktalan teremtetések egyedül ösztönök által vezéreltetnek: az ember pedig értelmes természeténél fogva célokat tűz maga elébe, s az értelem' világánál cselekszik.

169. §.

Az érzékiség, és értelem közötti elsőség felett legkisebb kérdés sem lehet. Mert noha az értelem felső, az érzékiség pedig, alsó tehetségnek nevezetük; mindazáltal egyik a másik nélkül nem lehet, valamint úr szolga —, és szolga úr nélkül nem képzelhető. Így az ember az értelem' segedelme nélkül soha sem tudna kiverekedni az állatiság' köréből valódi emberiségre; ellenben érzékiség nélkül az értelem semmit sem tudna dolgozni, mint a gyárnok nem földmivelő nélkül.

170. §.

A felsőbb ismerő tehetségnek két ága van:

a) *Az értelem* (intellectus), mint gondoló tehetség, melly az érzékek által szerzett képzetekből közönséges fogalmakat ítéleteket, és következtetéseket alkot.

b) *Az ész* (ratio), melly mint legfelső tehetség, az eszmék' és elvek' tehetsége.

Az értelemnél fogva a tapasztalható világ' kö-

réhez szoríttatunk; az ész által pedig azon felül emelkedünk.

171. §.

Az értelemnek háromféle munkája van: Az első az, melly által közönséges fogalmakat képez, a második, melylyel itéleteket —, a harmadik, melly által okoskodásokat, és következtetéseket állít elő.

Innen az értelem három formában tűnik fel:

1. Mint *értelem szoros jelentésben*, vagyis mint *gondoló tehetség*, melly közönséges fogalmakat képez, következőleg az egyes dolgokat úgy terjeszti előnkbe, mint közönségeseket.

2. Mint *ítélő tehetség*, melly az egyes dolgokat közönséges szabályok alá rendeli.

3. Mint *okoskodó tehetség*, melly következtetéseket formál, s így a különösöket a közönségesekből hozza le.

172. §.

Az értelem *logikai elvonás* (abstractio) által képez fogalmakat mint az értelemtan adja elő. Képzí pedig kétféle módon:

1. *Természtes módon*, a mennyiben az egyes dolgok közt egyezést, és rokonságot veszen észre, és annálfogva az érzékek által szerzett képzeteket észrevehetetlenül általformál közönséges fogalmakká.

2. *Mesterséges módon*. Mert az értelem bizonyos cél, és terv szerint tud szabadon összeszerkeszteni némelly fogalmakat, mellyek épen ezért csináltaknak neveztetnek. Így szerkeszti össze az

emberi elme egy özvegyek' pénztárának, vagy banknak képzetét.

173. §.

Kérdés: vannak-e velünk született fogalmak? Ha ezek alatt olyanok értetnek, melyek születés-kor tisztán kifejtődve a lélekben jelen lettek volna, úgy nincsenek. Ugyanis

a) Ha valamely érzék tökéletesen hibáznék bennünk: soha sem lenne igazi képzetünk azon tárgyról, melyeket általa észre szoktunk venni.

b) Ha legmagasb foglmainkat és eszméinket bonczolgatjuk, úgy találjuk, hogy azokban is az első alkotó részek tapasztalásból vétettek.

c) A tapasztalás eléggé bizonyítja, hogy ismereteink' szerzésében lassanként haladunk előre.

174. §.

Az emberi értelemnek, a közönséges fogalmak' képzésén kívül még másféle munkái is vannak, melyek által ismereteink' tökéletessége irányoztatik.

1. Az értelem a bonczolás által ismereteinknek *tisztaságot* szerez, mely nélkül azok zavarosak lennének, és célirányosan nem használtathatnának.

2. Ismereteinknek *teljességet* szerez, midőn egy ismeret' tagjait tökéletesen felszámllja. Ezt logikai elosztás által viszi véghez.

3. Ismereteinknek *igazságot*, és *bizonyosságot* szerez, és pedig vagy ítéletek, vagy bizonyítások által.

4. Az összehasonlítás által felfödözi a dolgok között levő szükséges viszonyokat.

5. Az értelem ismereteinket tudományos rendbe szedi, a mennyiben a fogalmakat, és ítéleteket egymás alá rendeli, s ezen munkásságát mind addig folytatja, míg a legfelsőbb fogalmakra és elvekre jut. Így származik az ismeretekből egy öszhangzó rendszer.

175. §.

Az ítélőtehetség' munkája abban áll, hogy a közönséges szabályokat egyes esetekre alkalmaztatja, vagy meghatározza: valamely egyes eset, valamely közönséges szabály alá tartozik-e, vagy nem. Ennek meghatározása *felvételnek* (subsumtio) neveztetik; s ki ezt minden esetben nagy könnyűséggel meg tudja határozni, *választó ítélőtehetséggel* (judicium discretivum) bir, melly a korral növekedni szokott és megérni. Ennek jelesebb mértéke az *ítélő tehetség' érettségének* (maturitas judicii) mondatik.

176. §.

Továbbá az ítélő tehetség' munkájára nézve, kétféle: 1. *Feltevő*, melly meghatározónak is neveztetik, a mennyiben azt határozza meg, hogy valamely egyes eset a közönséges szabály alá tartozik-e, vagy nem. 2. *Eszmélő* (reflectens), melly az egyes eseteket egymással összehasonlíja, és azokból egy közönséges szabályt hoz ki. Ezt pedig cselekszi: a) *Behozás* (inductio) által, midőn egyes esetről közönségesekre következtet; ez úton származnak a tapasztalati tudományok. b) *hasonlatosság* (analogia) szerint, midőn a részes megegyezés-

ből teljes és tökéletes megegyezésre következtet. Így következtetünk a földről a több égi testekre, a néprendszerről a világrendszerre.

177. §.

Az értelemnek, mint okoskodó tehetségnek munkája e következtetések' formálásában áll, melyre megkiváncsítják:

1. Egy fő igazság, vagy *elv* (principium) melyből a kérdésben forgó tétel' igazsága, vagy hamissága lehozatik.

2. A *felvétel*, mellynél fogva a megbizonyítandó tétel az elv alá felvétetik.

3. A tételek illendő módon egymás alá rendeltvén, azokból egy új tétel hozatik ki.

178. §.

Az értelmet munkásságra serkentő első ösztönök:

1. A külső tárgyak' benyomásai, mellyek által az ember a külső világról sokféle ismereteket szerez magának.

2. Az emberi természet' szükségei, mellyeket hogy kielégíthessen, megkiváncsítják, hogy a maga értelme által különféle eszközöket gondoljon ki.

Az embernek pedig kétféle szükségei vannak, u. m. *valódi* és *képzelt* szükségei. A valódiak ismét vagy *testi*, vagy *lelki* szükségek.

179. §.

Az értelem' kifejlődése' különös eszközei:

1. Az emberi természet' első szükségei, mellyek az ember' fentartását tárgyazzák.

2. Az oltalom' szüksége. Bátorság kell az embernek: a) A vad állatok —, b) A vele egy társaságban élő emberek —, c) Az idegenek —, d) A természeti rosszak ellen. Ezek szolgáltatnak alkalmatosságot a törvényhozás', közrend' (politia), az igazság-kiszolgáltatás', hadimesterség', sok tudományok' és mesterségek' feltalálására és kiművelésére.

3. Az ember' képzelt szükségei alkalmatosságot szolgáltatnak, szinte véghetetlen sok mesterségekre.

180.ⁱ §.

Az értelem' kifejlődése' fő eszközei:

1. A polgári társaság, mellynek keblén kívül az ember' értelme soha sem fejlődne ki azon mértékben, mellyben kifejlődik a társaság' keblében.

2. Az értelmes, vagy tagolt beszéd, mellyre az ember a társasági életen kívül soha sem tehetne szert; a tagolt beszéd' segedelme nélkül pedig viszont az értelem' kifejlődése lehetetlen lenne.

181. §.

A társaságban az értelem' kifejlődésébe külső és belső okok folynak be:

Külsők: a) A külső természet' és az égalj' minemisége. Mert nem minden égalj alkalmas az elmé' kifejtésére ugyanazon egy mértékben, b) A tartomány' geographiai és politicalai fekvése. c) Az emberi élet' könnyüségai, mert a tudományok, és mesterségek csak a jollét' keblében gyarapodnak.

Belsőek: a) A tanítás', írás' és nyomtatás' szabadsága, törvényes korlátok közt.

b) A törvényes és szabad igazgatás' formája, és a világos vallás, melly az értelem' kifejlődését elősegíti — valamint másfelül a zsarnokság s a babonás hit hátráltatja. c) Az ifjuság' nevelésére, és tanítására szolgáló intézetek. Hol ilyenek nincsenek, ott a nép tudatlanságban hever.

II.

A z ész r ő l.

182. §.

Az ész, mint legfelsőbb tehetség, az eszmék' es elvek' tehetsége.

a) Az eszmék (idea) az emberi ész' legfelső képzelei, mellyeknek a tapasztalásban tárgy tökéletesen meg nem felel, p. o. a tökéletes bölcsesség', erény' boldogság' eszméi.

b) Az *elvek* (principium) pedig legfelső szabályok, mellyek ismét azt fejezik ki: mi, vagy az ismeretben, vagy az erkölcsiségben, vagy a cselekedetben teljes és tökéletes, p. o. becsüld meg magadban, és embertársaidban, az emberiséget.

183. §.

Minthogy az ész, a maga munkásságára nézve, vagy *szemlélődő*, vagy *törvényadó*; annak eszméi is vagy elméleteik (theoretica), vagy gyakorlatiak (practica).

A *szemlélődő* észnek két fő eszméje van:

a) A feltételetlen és független lénynek, v. az

Istennek eszméje. b) A *halhatatlanság'* eszméje, melly szerint lételünk nincs az időhöz szorítva, hanem vég, és határ nélkül való.

A *gyakorlati*, vagy *erkölcsi* eszmék vitetnek vagy az emberi, vagy az isteni természetre. Illy erkölcsi eszmék: a) A teljes, és tökéletes erkölcsiség. b) A tökéletes cselekedet, melly egyedül az erkölcsi törvény' tiszteletéből származott. c) Az isten, mint szent valóság.

184. §.

Ha az eszme, vagy valamely személyben, vagy tárgyban megvalósítva gondoltatik: *eszménynek* (ideál) neveztetik.

Az ész' eszményei kétfélék, t. i.

1. A szemlélődő ész' eszménye a *legtökéletesebb*, melly minden gondolható tökéletességeket magában foglal, minden fogyatkozások' kirekesztésével.

2. A törvényadó ész' eszménye, a *tökéletes erkölcsi lény*, vagyis az Isten, mint szent valóság.

Vannak más eszmények is, mellyek ezekkel rokonok, ilyen p. o. a tökéletes bölcs' eszménye, mellyben a fő tökéletesség Epikur' gondolatja szerint az *okosság* (prudentia); a stoicusok szerint pedig az *erkölcsiség*; ilyen továbbá a boldogság', egy jó fejdelem' és egy tökéletes polgári alkotmány' eszménye.

185. §.

Elvnek v. *törvénynek* nevezzük azon közönsé-

ges szabályt, melly a fogalmak' egész rendszerét egybeköti; vagy azon közönséges lánczot, melly a tudományok' minden részein keresztül megyen, és azokat egy tökéletes egészsze összefoglalja. Illyenek a fő elvek minden tudományban, p. o. természet-jogban a jog' fő elve.

Az elvek vagy elméletiek, vagy gyakorlatiak. Amazok az *ismeretnek*, ezek az *akarat* és *cselekedeteknek* elvei. Az első rendbeliek' tárgya az igazság (veritas), a másod rendbelieké az akarat', és cselekedetek' jósága.

186. §.

Az emberi észnek három nevezetes szüleménye a természet- v. észjog, a tiszta erkölcsi philosophia, vagy erkölcstudomány, s az észvallás.

187. §.

A természetjog az ész' szüleménye; mert a jogok' elve, mellyen mint alapon az egész tudomány nyugszik, az ember' eredeti méltóságából hozatik le következőleg az ész' eszméjén alapszik.

Az ember, mint értelmes és szabad lény önczél, mellynél fogva eredeti méltósággal bir. Hogy ezt benne mások nem csak megismerjék, hanem becsülik is, minden embertől megkívánhatja, valamint más részről ő maga is köteleztetik azt másokban megismerni, és becsülni.

Az emberek társi összeköttetésben csak úgy élhetnek, ha ezen eredeti méltóságot egymásban kölcsönösen megbecsülik, következőleg saját szabadsá-

gaik' körét kölcsönösön olly móddal szorítják meg, hogy egyiknek személyes méltósága, és szabadsága mellett a többeké is megállhasson.

188. §.

Az ész' második fő eredménye a *tiszta erkölcs-tudomány*, melly a közönséges észnek, s a tiszta emberiség' eszméjén alapszik.

A tiszta erkölcstudomány nem az értelem', hanem az ész' szüleménye. Az értelem t. i. csak annyit teszen, hogy céljaink' kivitelére, és így hasznunk' előmozdítására eszközöket gondol, és keres ki. De az ember észszel is bír, mellynek az a felséges tulajdonsága van, hogy minden külső érdekek' kirekesztésével, egyedül az erkölcsi törvény iránt való tisztelettel, és minnen méltóságunk' képzetével serkent, és kötelez a jónak cselekvésére. S e rendszer az erkölcstudományban *rationalismusnak* nevezetik.

189. §.

Az emberi ész' harmadik szüleménye az *észvallás*, melly erkölcsi vallásnak is nevezetik, s két alapigazságai vannak: 1. Az isten' létele. 2. A lélek' halhatatlansága.

I. *Az isten' lételetét illetőleg*: már az eszmélkedés' alsó fokán az emberi természet' gyengesége sejdített az emberrel homályosan egy fő hatalmat, mellytől létele, sorsa, és világi boldogsága függ. Az eszmélkedés' felsőbb fokán a világban tapasztalt félséges rend, és célirányosság ellenállhatlanul viszi

az embert a világ' teremőjére és bölcs igazgatójára ; annak legfelsőbb pontján pedig , hol az ember megismerkedik a maga erkölcsi természetével , fölemelkedik a világ' erkölcsi rendére , és annak mindeható, szent , és bölcs igazgatójára.

II. *A lélek' halhatatlanságát illetőleg.* Az emberi ész fölemeli az embert a halhatatlanság' eszméjére is. Ugyanis az ember az erkölcsi törvény' kötelezésénél fogva érzi azon felséges rendeltetését, mi szerint neki az erkölcsi jóban vég nélkül tökéletesedni kell, mire pedig vég-, és határnélküli pálya kívántatik.

190. §.

Az ész' vallása az istent úgy terjeszti előnkbe mint ki a világgal , és az emberi nemzettel viszonyban áll :

a) Mint a világ' *teremtőjét*, kitől a mindenség lételét , és formáját vette.

b) Mint a világ' *igazgatóját*, ki minden változásokat erkölcsi czélokra igazgat.

c) Mint az emberi nemzet' *törvényadóját*, ki a maga szent törvényét az ember' lelkébe örök beütéssel beirta.

d) Mint igazságos *ítélő bírót*, ki az erkölcsi lények' érdemét, és érdemtelenségét igazságos serpenyűbe veti, és az üdvességet kinek kinek erkölcsi érdeméhez fogja szabni.

191. §.

A vallásban három fokozat észrevehető ; legal-

sőbb *polytheismus*, vagy *sokistenség' hivése*. Ennek alsó rangja a fétis vallás, vagy a vastag bálványozás, melly a természeti dolgokat isten gyanánt tiszteli. Innen származik az állatok', növények', tűz', nép' és csillagok' imádása. Következik a *pantheismus*, melly a mindenséget egynek tartja az istennel; végre a *monotheismus*, vagy *egyistenség' hivése*, melly egy istent hisz, ki a világ' teremtetője, és igazgatója és nem csak physical hatalommal bír, hanem egyszersmind egy szent valóság.

192. §.

A *monotheismus*, melly erkölcsi vallásnak is neveztetik, az ember' erkölcsi szükségait minden vallások közt legjobban elégíti ki:

a) Az erkölcsi vallás magát az istent teszi előnkbe példányul és mintául, s azt kívánja, hogy hozzá hasonlókká lenni törekedjünk.

b) Megnemesíti az emberi természetet. Értelmünket felvilágosítja, sziveinket és érzéseinket megtisztázza, s akaratunkat a jónak szeretetére és követésére képi.

c) Az erkölcsi vallás a *szeretet' vallása*, mellynek t. i. fő törvénye a szeretet, ennél fogva az egész emberi nemzetet, úgy nézeti velünk, mint egy nagy családot, mellynek feje az isten.

d) Csendességet szerez az emberi szívnek, a mennyiben azt tanítja, hogy mind a physical, mind az erkölcsi világ' folyása ugyanazon egy fő lény' bölcs igazgatásától függ.

III.

A lélek' jelesebb tehetségei.

Első czikkely.

A képzerő, vagy teremő képzelem.

193. §.

A képzerő vagy teremő képzelem (phantasia) az *eszmények' tehetsége*. Különbözik az észről abban, hogy ennek tárgya az *igaz* és *jó*, a képzelem pedig szoros értelemben a *szép*. Innen költő tehetségnek is neveztetik.

194. §.

A képzelem' saját tárgya a *szép*, s a *szépség' eszméje*, melyet a képzelem minden kigondolható, és a természetben feltaláltató szépségekből rak össze, és azokat egy kép alatt terjeszti elő.

A legfőbb szépség' eszméjét csak az emberben lehet keresni, a) azért, mert a természetben érdemesebb tárgyat nem lehet találni, mely a képzelem' ecsetjére érdemesebb lenne. b) Mivel az ember, az észnél fogva meghatározva tudja, hogy erkölcsiségre van rendeltetve. Hogy ha azért az embernek a képzelem által levett képe e rendeltetésnek tökéletesen megfelel; úgy ez a legfőbb kigondolható szépség lenne.

195. §.

A szépség' eszményében megkívántatnak:

1. *Testi* tökéletességek: a test' legszebb alkotása, annak minden tagjaiban a legtökéletesebb arány és összeállítás; erő, elevenség, illedelem és méltóság.

2. A szépség' eszményében megkívántatnak *lelki* tökéletességek; hogy a test, főképen az ábrázat, a lélek' értelmi és erkölcsi tökéletességeit látható jelekkel kifejezze. Következőleg az erény emberi formában megjelenve, a legfőbb szépség lenne.

A szépség' eszményébe semmi olly testi báj és inger nem elegendik, melly az érzékiséget izgatná; mégis erősen tetszik a léleknek, mikor azt a képzelemben magának kiformalja.

196. §.

A képzelemnek követni kell ugyan a természet a mennyiben neki nem lehet a természet' közönséges törvényeivel ellenkezni, de abból még sem következik, hogy neki a szépművészetekben csak a természetet kelljen másolni.

A képzelem a szépség' formáit a természettől kölcsönzi; de azokat az érzések és eszmények által megelékesíti. Következőleg a képzelemnek nem lehet megmaradni a természet' körében, hanem föl kell emelkednie az eszmények' országába, s a mit fest, abban idealizálni kell; mert a tapasztalás' mezejében a tökéletességek együtt találtnak a fogyatkozásokkal, mellyeket a képzelemnek külön kell választani, és kihagyni az eszményből.

197. §.

A képzelem' művében háromféle tökélynek kell megglenni: 1. a szép formának, 2. az érzés' teljességének és mélységének; 3. az eszményiségnek (idealitas). Mert a szépnek nem csak gyönyörködtetni kell, hanem egyszersmind lelkünket, egy felsőbb eszményi világba fölemelni, s annál fogva azt művelni s nemesíteni.

Kik a képzelem' művében a szép formát tartják fő tökélynek, *formalistáknak* —, kik az érzés' mélységét kívánják, *sentimentalistáknak* —, kik végre az ideálitást teszik fő tökélyül, *idealistáknak* neveztetnek. Remek műben mind a három tökély megkívántatik.

198. §.

A *költészet'* v. szépköltés' mesterségének fő, s másod rangu céljai vannak:

1. Egyik fő célja gyönyörködtetni; a másik, minket a képzelem által fölemelni egy felsőbb eszményi világba, és lelkünket a szépnek érzése által művelni és nemesíteni.

2. Másod rangu célja a tanítás, mellyet Horatius így fejez ki: *Aut prodesse volunt aut delectare Poetae.*

199. §.

Különbség van a költészet és szónoklat közt. Amaz a phantasia' eleven játéka, mellyet az értelem szedett rendbe; az ékesszólás az értelem' munkája, mellyet a phantasia elevenített meg.

A szónok az értelem' munkáját igéri: de azt úgy viszi ki, mint ha az, az elmének csak egy mulatságos játéka volna. A költő ellenben a képzelem' eszményeivel játékot igér: de azonban nem csak gyönyörködtet, hanem tanít is.

Második czikkely.

Az elmésség.

200. §.

Az elmésség (Witz, ingenium) a lélek' azon tehetsége, mellynél fogva a különböző természetű dolgokat, villámsebességgel összehasonlítja, azok közt a hasonlatosságot vagy az egymást érő pontokat, minden keresés nélkül, hirtelen fel tudja fűdözni.

Az elmésség a maga munkájában az *egytermészetűség' elvét* (principium homogeneitatis) követi, mellynél fogva a különböző dolgok közt egyezést fűdöz fel. Így hasonlítja Virgil az Aeneas' állhatatosságát a hegyen fölemelkedett vén cserfához, melyet a szelek ostromolnak, de megmozdítani nem tudnak. Így Pope elmésen hasonlítja Newtonnak a világosság' elméletében tett fölfedezéseit a teremtéshez:

„Setéség vonta be törvényid', o Természet!

S az úr mond: légy Newton, s világosság tenyészett.“ (*Dayka ford.*).

201. §.

Az elmésség' fő tulajdonsága a természetesség és könnyűség. Az igazi elmésség a különböző természetű dolgokat villám sebességgel hasonlítja össze, és

annak elmés összehasonlításai tűzszikra' módjára pattannak ki. Az illy hasonlítások váratlanul lepik meg az embert, és azért erősen tetszenek.

Ellenben ha vesszük észre, hogy a hasonlatosság nagy fáradsággal kerestetett ki, az elmésség vesz a becséből, minthogy az erőködést az olvasóval is érezteti.

202. §.

Az elmésség kétféle: képetlen és képes elmésség. A *képetlen elmésség* az értelem' munkája, melly szerint az értelem a különböző természetű dolgokat egybeveti. Az efféle elmésség' fő tökéletessége a rövidség, melly minden pleonasmust kirekeszt. Ide tartozik:

1. *A spartai elmésség.* Illyen a spartai asszony' mondása, mikor a táborba menő fiának a paizst által adja: *Vagy ezzel jőj haza, vagy ezen.*

2. *Az Antithesis.* Illyen a Tacitus' mondása: *Malo inquietam libertatem, quam tutum servitium.* A rövid' elmésségben jelesek: *Tacitus, Seneca, Rousseau, Lessing,* és mások.

A *képes, vagy hasonlító elmésség* (*ingenium metaphoricum*) a gazdag és termékeny képzelem' szüleménye, melly elmés hasonlításokban, és allegóriákban mutatkozik.

203. §.

A képes elmésségnek két fő ága van:

1. Az elmésség 'a testi dolgokat megeleveníti, és meglelkesíti. Az elmésség' ezen munkája *szemé-*

lyítésnek (personificatio) neveztetik. Az elmésség a természet' minden részeit átváltoztatja személyekké. Innen a szél *haragszik*, a szélveszek *ordítanak*, *dühösködnek* stb.

2. Az elmésség a' lelki dolgokat megtestesíti, p. o. a kellemekből grátiákat, a dühösségből furiákat csinál. Így a tudatlan kevély ember, fennálló üres gabonafő, az érdemes és alázatos ember, lehajlott teljes gabonafő.

204. §.

Az elmésségnek különféle szüleményei vannak:

1. Az epigrammok, vagy is rövid, elmés és fontos költeménykék, p. o. Kleist azt írja két szép testvérről, kik közül mind kettőnek csak egy egy szeme volt: *O Lyko! add a te szemedet Agathának. Úgy te nekem Kupido — s az Cytherea lesz.*

2. Elmés összehasonlítások.

3. Rövid és elmés mondások, mellyek mind megannyi kipattant szikrái az elmésségnek.

4. Az allegoriák, mellyekben a hasonlatosság tovább folytattatik, p. o. „*A királyok bélyegzik az embereket, mint pénzeket, s azoknak olly becszet adnak, millyent akarnak, az ember kénytelen azokat folyamuk, nem belső becsök szerint elvenni.*“

Harmadik cikkely.

Az élesség és mélység.

205. §.

Az élesség (acumen) az ítélő tehetség' felső rangja, melly a dolgok' különbségeit és ellenkezéseit fődözi fel. Innen megkülönböztető tehetségnek is mondatik.

Ha tapasztalható tárgyakat különböztet meg; *érzékinek*, ha pedig az ismeretek' különbségeit fogja fel: úgy *értelminek* neveztetik.

206. §.

Az élesség különbözik az elmésségtől 1. abban, hogy az elmésség a különböző természetű dolgok között hasonlatosságot, az élesség pedig különbségeket keres.

2. Az elmésség' célja a gyönyörködtetés, az élességnek pedig a gyökeres ismeret.

3. Az elmésség a képzeteket összerakja, az élesség fejteget, bonczol és hasogat, melly munkálkodása által behat a' dolgok' belső rejtekeibe.

4. Az elmésség a maga munkájában az egytermészetűség'-, az élesség a különböző-természetűség' elvét követi (legem homogeneitatis, et heterogeneitatis).

207. §.

Mindazáltal az elmésség és élesség egy személyben megállhat, és sokszor együtt is találhatik, p. o. Lichtenbergben, Kästnerben, Kantban; s az elmésség és élesség' e párosodásából sokszor új fölfede-

zések származnak. Így találta fel Newton egy alma' leeséséből a *közönséges nehézkedés' rendszerét*.

Az elmesség' és élesség' ezen összeköttetésében van alapja a rendszereknek.

208. §.

A gyors élesség (sagacitas) nagyobb foka az élességnek. A gyors élesség a' dolgok' belső, elrejtett, és nem mindenektől észrevehető különbségeit és viszonyait nagy könnyűséggel átlátja. Ezen tehetség a' lángelméü emberekben vagyon meg, kik a rendszerek' összefüggését és különbségét hiúzi szemekkel átlátják.

209. §.

A' mélység (profunditas) az élesség' legfelső hatósága. Az élesség behat a dolgok' legbelső tulajdonságaiba, s feszegetései által felfödözi a dolgok' különbségeit. Ekkor eléáll a mélység, melly az elválasztott dolgok között ismét *egységet* szerez, a menyiben azokat vagy egy, vagy kevés elvből hozza le.

A mélység a maga munkásságát kimutatja:

a) A *természeti tudományokban*, hol a természeti jelenéseket törvényekre viszi vissza. Így származnak a természet' törvényei.

b) A *philosophiai tudományokban*, hol az emberi ismeret' legfelső törvényeit és elveit keresi ki.

Negyedik czikkely.

A lángelme.

210. §.

A lángelme (génie) az ismerő tehetség' legfelső

hatósága, melly új és eddigelé ismeretlen igazságokat bir fölfedezni és világosságra hozni.

A' lángelme' tulajdonsága az, hogy töretlen és mástól nem próbált úton jár, mint a' sas a mennydörgések' hazájában, hová másféle madarak nem emelkednek. Ennél fogva utat nyit új találmányokra.

Azok, kik e mennyei ajándékkal birnak, fölfödéseikkel, és találmányaikkal a tudományok' határait szélesebbre terjesztik.

Fő tulajdonsága a' lángelmének az olly találmány, mellynek feltalálására az elmének rendkívüli ereje kívántatott meg.

211. §.

A lángelmék

1. *Tudományosak* (genii scientifici), kik eredetiségökkel a tudományokban jeleskednek. Illyen p. o. Newton, Leibnitz, Kant, Montesquieu stb.

2. *Művészetbeliek* (genii artistici), kik a szépművek' mezején hoznak elé eredeti munkákat, p. o. egy Homér, Virgil, Milton, Shakespeare, stb.

3. *Gyakorlati életbeli lángelmék* (genii practici), kik bölcseségöket az emberi nemzet' boldogsága' és tökéletessége' előmozdításában, rendkívüli módon mutatták meg. Ide tartoznak:

a) kik embertársaikat tudományokkal és életökkel rényre formálták, p. o. Confucius, Socrates.

b) A törvényadók, kik nemzetöknek boldogító törvényeket adtak, mellyek által azok' boldogságát

és virágzó állapotját századokra megalapították, mint Mózses, Lycurgus, Solon; az újabb időkben Penn Vilmos Északamerikában stb.

212. §.

Némellyek a lángelmét a képzelem' mezejére szorítják. Így Kant csak azokat nevezi úgy, kik olyanokat találtak fel, miket nem lehet tanítani. Nagy fő volt minden kétségen kívül *Newton*, de az ő találmányai és fölfedezései még is olyanok, miket tanulni és tanítani lehet: ellenben péld. *Hommer* lángelme volt, mert ő maga sem tudta, hogy azon magas eszmék, miket munkáiban lerakott, miképen származtak lelkében.

A lángelmét azért szorítják némellyek a képzelem' mezejére,

a) mert a teremő képzelem a maga munkásságában szabad, és nincs szabályokhoz kötve, következőleg eredetiségét szabadabban nyilatkoztathatja, mint a' tudományokban, hol az értelem' szabályai által határok közé szoríttatik.

b) A szépművészetek' teremtményei halhatatlanok: a tudományoké ellenben, mik eleinte halhatatlanoknak látszottak lenni, idővel elavultak.

Azonban vannak a tudományokban is olyanok, kik munkáikkal korszakot alkotnak, 's ezek méltó joggal lángelméknek neveztetethetnek.

213. §.

A lángelmék' munkáinak következő tulajdonságokkal kell birniok:

1. *Eredetiséget*, melly szerint a lángelme új, és eddigelé ismeretlen dolgokat hoz napfényre.

2. A *Classicitast*, melly szerint a lángelme munkái minták és példányok más hasonló elmeszüleményekre nézve.

3. *Egészséget* (totalitas), melly szerint a lángelme nem csak remek darabokat, hanem tökéletes egészet is tud előállítani, millyen p.o. Homer' Iliása, Odysseája, Klopstock' Messiása stb.

4. *Egyediséget* (individualitas), mi szerint a lángelme olly remeket bir előállítani, mellyeket — ha félben maradnak — mások bevégezni és tökéletességre vinni nem tudnak.

Ötödik czikkely.

A jövőendő' ellátása.

214. §.

Az emberi elmének azon becses ajándéka, melly szerint az emberi ismeret' rendes határán kívül hág, s a jelen okokból a jövőendő történetes változásokat is, nagy hihetőséggel előre meg tudja határozni: a jövőendő' ellátásának mondathatik. Ez meghatároza

1. Azon változásokat, mik természetes okok' következesei, p.o. száz esztendővel előre megmondja a napban történendő fogvatkozásokat.

2. Azon változásokat, mik nem szükségképen, hanem történetesen származnak.

215. §.

Kérdés, lehet-e, és honnan ezeket előre határozni? Lehet, kétség kívül, és pedig

a) a természetben minden változások az *okság'* (causalitas) *törvénye* szerint esnek.

b) Az emberek' cselekedetei is bizonyos törvényeknek vannak alávetve; következésképp, az analogia' törvénye után, a' jelen hasonló okokból hasonló jövőendő következtetéseket és változásokat várunk. Így következtetnek a nagy politicusok a jelen körülményekből a statusok' jövőendő változásaira. Így lehet valakinek beszédéből annak jövőendő characterére következtetni. Így ítélte Sylla Caesar-ról: *Caesari multos Marios inesse*.

216. §.

Alapja pedig ez állításnak a hasonló okokból hasonló következtetésekre való következtetés.

Hogy tehát valaki a jövőendő történeteket előre elláthassa, megkivántatik:

1. hogy a világ' történeteit, 's az emberi nemzet' régi és mostani állapotját a historiából jól ismerje.

2. Hogy jó emlékezettel birjon, mellynél fogva az elmúlt történeteket nagy készséggel tudja megújítani.

3. Megkivántatik az elmésség és gyors élesség, hogy az elmúlt történeteket a jelenvalókkal össze tudja hasonlítani.

4. Szerencsés adomány a változások' okainak
célirányos összekötésére.

217. §.

A *sejdtő tehetség* olly tehetség volna az emberben, melly szerint valaki az ész' és tapasztalás' minden segedelme nélkül, csupán csak némelly homályos érzésekből, a jövő dolgokat előre megérezhetné s határozhatná. A sejdítés tehát ollyan valami volna az emberben, mi az *ösztön* az állatokban.

218. §.

Hogy azonban e tehetséget felvegyük, arra nincs helyes okunk. Mert

1. A sejdítés nem egyéb, mint a titkon következtető ész' eredménye. Ugyan is mi nem mindenkor tudjuk tisztán azon előzményeket, mikből az ember néha következtet. Azok ugyanis a lélekben lappanganak, s az öntudatra föl nem emelkednek.

2. Ha szinte a sejdítés' bebizonyítására sok esetek hordatnak is fel: mindazáltal azok vagy költemények, vagy, ha valóságok is, természetes okokból magyarázhatók.

Egyébiránt a sejdítésekbe való hit, tudatlanságból, babonából s a csodás dolgok iránti hajlandóságból származik.

119. §.

Szoktak pedig a sejdítés mellett következő példák felhozni:

1. A terhes betegek nevezetesen a szűzek és ifju asszonyok, sokszor határozottan megmondják halálok' napját és óráját. De az efféle sejdítés származhatik vagy a mások' beszéde' hallásából; vagy valamelly eleven álomból; vagy az egészség' hirtelen változása' érzéséből.

2. Álomból is származnak sejdítések. Így p. o. Petrarcha álmában meglátta a maga jóltevőjének, Lombetz püspöknek halálát.

3. Némelly betegek kívánnak valamelly orvosságot, vagy eledelt, mellyel ha élhetnek, jobban lesznek. Itt az ösztön, és előleges vélemény munkálkodik.

220. §.

A jövődőlő tehetség olly tehetség volna, melly szerint az ember, minden adat, azaz a tapasztalás' és ész' segedelme nélkül, a jövődőlő dolgokat előre elláthatná, és meghatározhatná. De ez lehetetlen, mert a lélek' törvényei szerint minden, mit a jövődőlő tudhatunk, egyedül az okság' törvénye szerint, az előrement okokból tudhatjuk.

IV.

A beszédről és írásról.

221. §.

Az értelem és beszéd közt épen azon szoros összeköttetés van, melly a lélek és test között. Valamint a test kijelenti, és kifejezi a lélek' változásait: a beszéd épen úgy fejezi ki az elme' gondolatait.

Innen, hogy az ember gondolatait, érzéseit és kívánságait embertársaival közölhesse, arra szükségképen megkivántatik a beszéd.

Mihelytt társaságban gondoljuk az embert, beszéd nélkül őt épen nem képzelhetjük. Legalább természetes jegyekkel kellett birnia, hogy gondolatait egymással közölhesse.

222. §.

A gondolatok' jegyei kétfélek, u. m. természetesek és mesterségesek.

Természetesek azok, melyek a jegyzett dologgal természetes összeköttetésben állanak: t. i.

a) Azon idétlen és tagolatlan hangok, melyeket az emberből a kedves és kedvetlen érzések sajtolnak ki.

b) Az arczvonások, a' homlok' szem' és száj' bizonyos módosításai, melyekkel gondolatainkat és érzéseinket jelentjük ki.

c) Testünk' állása, tagjaink' mozgatása, és azoknak különféle állásokba való helyheztetése, p. o. a főnek felvetése, az orrnak fintorgatása, a homlok' összeránczolóása, karjaink' lógatása, kezeink' összekapcsolása, újainknak szánkra tétele stb.

A természetes jegyeknek az a tulajdonságok, hogy azokat minden egyezés nélkül, minden égalj alatt, minden nemzetek és emberek értik.

223. §.

Mesterséges jegyei a gondolatoknak azok, mely-

lyeket a képzetekkel szabad kény szerint kötünk össze. Illyenek:

1. *A képek*, mellyek vagy valódiak, vagy hasonlatosság szerintiek. *Valódi képek* azok, mellyek által a tárgyak érzékeink' elébe terjesztetnek. Hasonlatosság szerintiek vagyis *jelképek* (symbolumok) azok, mellyek a képzetek' jegyzésére a hasonlatosságért vétetnek fel. Így jelentette régen az egyiptombelielnél a pillangó a halhatatlansrgot, a szem az isten' mindentudóságát, a királyi pálcza az ő hatalmát.

2. *Írásbeli jegyek*, vagy a betük, mellyeknek a jegyzett dologgal semmi hasonlatosságok sintsen.

3. *A tagolt*, vagy *értelmes* hangok, vagyis *szók*, mellyek által a gondolatok másokkal nagy könnyüséggel közöltetnek.

4. Vannak a tudományokban és mesterségekben szabad kény szerint fölvetett jegyek, mellyeknek nézlete különböző gondolatokat serkent föl az elmében. Illyenek az arithmetikai, algebrai, geometriai, astronomiai, s a muzsikai jegyek.

5. Vannak a köz életben is, millyenek azon jegyek, mellyek rangot, méltóságot és hivatalt jelentenek.

224. §.

A természetes jegyek, magokra nem elégségesek a gondolatok' czélirányos kifejezésére, és közlésére.

1. Általok nagyobbára lelkünknek csak jelen való állapotjait, nevezetesen csak érzéseinket és in-

dulatainkat lehet kifejezni p. o. az örömet, szomorúságot, haragot, csodálkozást stb. De gondolatainkat, ítéleteinket, okoskodásinkat, gondolatunk' sokféle összeköttetéseit, magosabb képzeleteinket és eszméinket, tisztán, és meghatározva nem lehet kifejezni.

2. A természetes jegyek sokszor bizonytalan, és kétséges jelentésűek.

3. Véghetetlen nagy számmal vannak, melyeket az emlékezet nehezen tud megtartani.

4. Sok természetes jegyeket nem lehet minden időben, minden állapotban, és minden távolságra észre venni.

Azonban ha a beszéddel a természetes jegyek összeköttetnek hathatósabban fejezi ki a beszéd gondolatainkat és érzéseinket. Innen van az *actio* hatás ereje.

225. §.

A mesterséges jegyek mind az értelem' kifejtődésére, mind gondolatainknak másokkal való közlésére, sokkal alkalmasabbak, mint a természetes jegyek.

a) A mesterséges jegyek gondolatainkat határozottan fejezik ki. Azok magokban semmit sem jelentenek, következésképp nem lehet sokféle magyarázni.

b) A mesterséges jegyeknél fogva képzeleteinket könnyű megtartani, és megújítani, másokkal közölni.

c) Kevés eredeti jegyekből sok ezer jegyeket lehet egyberakni.

d) Átalok az értelem' mindenféle munkái, kép-zeteink' mindenféle összeköttetései könnyen kife-jeztethetnek, másokkal könnyen közölthetnek. En-nél fogva azok által a tanítás sebes lépésekkel halad.

e) A mesterséges jegyek többféle érzékeink alá esnek. Némelyeket a látás, másokat a hallás, ismét másokat a tapintás által is észre lehet venni.

Minél fogva azok az értelem' kifejtődésére a legalkalmasabb eszközök.

226. §.

Különösen a tagolt beszédnek megbecsülhetet-len hasznai vannak:

1. A tagolt beszéd legfőbb segédje az emlé-kezetnek. Nélküle csak a' jelen szempillantásban él-nénk, és a régi világ, mi reánk nézve egészen néma volna. Innen azok, kik vad állatok közt növeked-tenek fel, a társasági életben régi állapotjokra teljes-séggel nem emlékeznek.

2. A tagolt beszéd legfőbb eszköze az értelem' kifejlődésének, melly nélkül az ember nem tökéle-tesedhetnék, és mindenkor gyermeki állapotban ma-radna, mint ezt a süketnémák' példája bizonyítja.

3. A tagolt beszéd összefoglaló láncza az em-beri társaságnak, a mennyiben gondolatinkat, érzé-sinket, akaratunkat, és terveinket csak az értelmes beszéd által közölhetjük embertársainkkal.

Melleyek szerint méltó joggal elmondhatni: Hogy az értelmes beszéd, a mennyiben az, az értelem'

és ész' képviselője, az emberiség' megkülönböztető jele, saját bélyege.

227. §.

A tagolt beszéd' eredete iránt két ellenkező vélekedés van. Vannak, kik annak eredetét az isteni oktatásra viszik vissza; mások ellenben azt állítják, hogy az, természetes úton származott.

228. §.

Az első rendbeliek a következő okokkal támogatják állításaikat:

1. Hogy az értelmes beszéd igen mesterséges találmány, melynek feltalálása felülhaladja az emberi értelmet.

2. Hogy az ember a tagolt beszéd' segedelme nélkül az ész' kifejlődésére el nem juthatott; következésképp a' beszédnek elsőbbnek kellett lenni az észnél. Mellyre nézve a beszéd, vagy ész' segedelme nélkül taláztatott fel, vagy egyenesen az istentől adatott az embernek. Az elsőt nem állíthatni, tehát állni kell a másodiknak.

3. Ha az ember az emberi társaságtól külön választatik: soha a tagolt beszéd' feltalálására el nem jut.

229. §.

Mindazonáltal ezen okokra a következőket feleljük:

a) Vannak más mesterséges találmányok is (p.o. az írás), melyeknek feltalálása az embernek tulaj-

doníttatik: Tehát hasonló joggal tehetni ezt a tagolt beszéd' feltalálására nézve is.

b) Sem az ész nem volt elsőbb a beszédnél, sem a beszéd az észnél, hanem a kettő eleitől fogva egyenlő lépésekkel haladott; következőleg ész és beszéd együtt tökéletesedett — az egyik a másik' kölcsönös segedelmére szolgálván — mint ma is esik, mikor a kis gyermek beszélni tanul.

c) Igaz, hogy az ember, az emberi társaságon kívül, az értelmes beszéd' feltalálására el nem juthatott volna; de a társaságban élő ember igenis eljuthatott.

230. §.

Kik a beszéd' természetes eredete mellett állanak, azt mondják: mit természetes okokból ki lehet magyarázni, azt nem szükség természetfelettiekből. Már pedig a beszéd' eredetét igen jól kilehet magyarázni természetes okokból.

Ugyan is az emberben meg vannak mind azon eszközök és intézetek, mik a beszéd' feltalálására megkívántatnak:

1. Megvannak az értelmes beszéd' életművei, melyeknek bámulásra méltó hajlékonyságok van a tagolt hangok' formálására.

2. Megvan a kifejlődés' ösztöne, mellynél fogva az ember ösztönöztetik, hogy a beszéd' életműveit a tagolt hangok' formálására szüntelen próbál-gassa; mint a kis gyermekhen lehet tapasztalni.

3. Az emberi természet' különféle szükségei

sűrgetik az embert, a tagolt hangok' formálására, hogy általok gondolatait és érzéseit embertársaival közölhesse. Ha értelmes hangokat nem tud formálni: legalább természetes jegyek által közli azokat másokkal.

4. Maga a természet figyelmetessé tehetette az embert azon tehetségére, mellynél fogva alkalmas a hangok' formálására. Mert minden eleven érzés és indulat, hangok' formálására határozza a beszéd' műveit.

5. Minden nyelvnek tökéletesedhetése bizonyítja, hogy az emberi beszéd természetes úton találtatott fel.

231. §.

A nyelvekbeni egyformaság onnan származik, hogy az egy társaságban élő emberek a szók' kimondásait és módosításait egymásközt szüntelen összehasonlítják. Ha egymástól elszakadnak; ezt többé nem tehetik. Következőleg a nyelvnek is változást kell szenvedni.

Ebből érthetni meg, hogy ha minden népek egy törzsekből származtak volna is; az elszakadás, és eltávozás által mégis különböző nyelveknek kellett származni. Ide járul még, hogy akármelly nemzet' nyelvébe vagy a szomszéd, vagy a távolabb lakó nemzetek' nyelvéből sok szók' elegyednek, melyek által a nyelv a maga eredeti tisztaságát elveszti. Innen származnak a külön tájbeszéddek (pro-

vincialismi) és beszédejtések (dialectus) ugyanazon nyelvben.

Csakugyan a nyelvnek rokonságáról hihetőséggel lehet következtetni a nemzetnek rokonságára.

232. §.

A műveltségre nézve három fokot lehet a nyelvekben felvenni, u. m. a) A műveletlen; b) a félművelt; c) a' kiművelt nyelvet.

I. A *műveletlen* nyelv' tulajdonai ezek:

a) A szókban vagy igen sok hangzó, vagy igen sok mássalhangzó van.

b) A szók vagy egytagúak, vagy igen hosszúak.

c) Szegények szókban, mert az értelem is szegény ismeretekben.

d) A szóknak kevés változásai vannak, millyenek t. i. az eset, nem, íge, idő, mód stb.

e) A szók kisebb mértékben tagoltak.

II. *Félművelt* nyelvnek mondhatni, melly még nem egészen alkalmas a tudományokra. Egyéb-iránt alkalmas lehet a költészetre.

III. *Kiművelt* nyelv az, melly mind az elemi, mind a' felsőbb tudományokra nagy mértékben alkalmas.

233. §.

Minden nyelvben kétféle tökély van: külsők és belsők.

I. *Külső* tökélyei a nyelvnek:

a) A kimondás' könnyüése, melly a szók' alkotásától függ.

b) A beszéd' kedvessége, melyet a' hangok' harmoniája teszen. Ezen harmonia pedig onnan származik, ha a' magán- és mássalhangzók a szótagokban illő aránnyal elegyítettnek.

II. Belső tökélyei:

a) A *gazdagság*, ha a nyelvben mindenféle fogalmak' és eszmék' kifejezésére elégséges szó táltatik.

b) A *hajlékonyság és képzékenység*, mellynél fogva valamelly nyelv alkalmas új szók' formálására, melyek által új eszmék fejeztetnek ki.

c) A *határozottság*. A szók' kétséges jelentése a nyelv' szegénységére mutat.

234. §.

A nyelv belső és szoros összeköttetésben áll a lelki műveltséggel. Ugyanis a nyelv

1. *Jele az értelmi műveltségnek*. Mert ha az értelem' ismeretei szaporodnak: szükségkép szaporodni kell a szóknak is. Mihez képest a nyelv' bőségéből lehet következtetni az ismeretek' bőségére.

2. *Jele az erkölcsi műveltségnek*. Mert egyfelül az erkölcsök' tökélye, tisztasága, és szelídsége, másfelül az erkölcsök' romlása és vásottsága nyilván kimutatja magát a szókban, kifejezésekben és megszokott szólásformákban.

3. *Képviselője a nemzetiségnek*. A nyelv tartja fenn a nemzet' sajátosságát; az ad a nemzetnek életet és állandó fennmaradást. A' nyelv' kihalásával kihal a nemzetiség, 's vele a nemzet is.

4. *Képe az egyediségnek.* Minden egyes ember' érzése, indulatja, gondolkozása' módja, kevélysége ' önszeretete beszédében nyilatkozik.

235. §.

A gondolatok' másod rendbeli jegye az *írás*, melly által szintúgy, mint a' beszéd által, gondolatainkat és érzéseinket másokkal közölhetjük.

A beszéden kívül szükség volt az írásra is. Mert a hangok csak egy szempillantásig tartanak, 's legott végkép elenyésznek. Következőleg szükség volt egy olly eszköz' feltalására, melly által a gondolatokat meg lehessen kötni, 's azoknak életet és állandóságot adni.

236. §.

Az írásnak sokféle nemei vannak. Első volt a *képes írás*, mellynél fogva az emberek a természeti tárgyakat lefestették, és gondolataikat másokkal illy képek által közölték.

Későbbre a tárgyak egészen le nem festettek, hanem csak főbb vonásaik rajzoltattak. Ezekhez járultak sok szabad kényszerinti jegyek és idomok, mik egész szókat és mondatokat fejeztek ki. S innen származtak a *hieroglyphicumok*.

Lassanként észrevették, hogy minden szó bizonyos számú részes hangból vagy szótagból áll, minél fogva minden szótag' kifejezésére különös jegyek találtattak fel. Innen származott a *szótagos írás* (*scriptura syllabica*), mellyre véghetetlen sok

jegyek kivántatnak — s épen azért az értelem' kifejlésére alkalmatlan.

Legutójjára találtatott fel a *betüirds*.

237. §.

Minthogy az eddig nevezett írásmódok, a véghetetlen sok jegy miatt nagy terhére szolgáltak az emlékezetnek, s így az értelem' kifejlődése nehezen haladhatott: annál fogva az emberek könnyebb módról gondolkoztak, és feltalálták végre azt, melly szerint mind a magán, mind a mássalhangzók külön jegyekkel iratnak.

E' végre figyelmezni kellett a szótagok' hangjainak részeire, és meg kellett jegyezni, minemű hangokat lehet kimondani az ajkak' kinyitása, vagy összeszorítása, a nyelvnek a fogakhoz való nyomása, vagy pedig a szá' nagyobb vagy kisebb kinyitása által.

Így találtattak fel lassanként az értelmes beszéd' részes hangjai, és azok' jegyei, azaz: a' magán- és mássalhangzók.

A feltalálónak nevét örök homály fedi. Platon azt írja, hogy egy *Theut* vagy *Thaut* nevű egyiptomi, kit a görögök Hermesnek neveztek, osztotta legelőször a betűket magán- és mássalhangzókra.

238. §.

A betüírás' véghetetlen hasznai:

1. Kevés alkotó részei vannak, mellyeket

könnyű emlékezetben tartani. Ezekből pedig véghetetlen sok szót lehet összeszerkeszteni.

2. A betűírás fő eszköze az értelmi kifejlődésnek.

3. Összefoglaló láncza az emberi nemzetnek. Mert azok által közölhetjük gondolatainkat a távol levőkkel, véghetetlen nagy közre is.

4. Az emberi ismeretek az írás által terjesztetnek, és tökéletesednek; általa a gondolatok és eszmék mint egy levéltárba rakatnak le, s a késő maradéokra is átbocsáttatnak.

5. Az írás befoly a népek' műveltségére. Írás nélkül nem lehet népet tanítani és felvilágosítani. Soha találmány nem tett az emberi nemzet' művelésére annyit, mint az írás.

239. §.

A vad és műveletlen népek között vannak némely álnemei az írásnak. T. i. némely nemzetek az írás helyett élnek kicsiny pálczácskákkal, mások zsinórokkal és csigahajból készített nyakszorítókkal; mások egy csomó vesszővel; mások ismét virágokkal és bokrétaikkal; mások utóljára sok szál fonalból szerkeztetett zsinórokkal. Illyen nálunk is falukon a rovásos rúd. Ezek is a gondolatok' kifejezésére szolgáló eszközök, mellyeknek alapja a képzetek' összezsugorítása.

Az efféle írások azon nemzeteknek, mellyeknél szokásban vannak, gyermeki állapotjukra mutatnak.

240. §.

Vannak még oly mesterseges írások is, melyek különös czélokra találtattak fel. Illyen

1. A *titkos írás* (cryptographia), melly bizonyos jegyek iránt való megegyezésben alapszik. A' statusnak titkosabb dolgaiban a levelezés néha illy írás' módja által folytatatik.

2. A *kurtított írás* (stenographia) s az abból folyó *gyorsírás* (tachigraphia), melly közhelyeken tartatni szokott beszédek' leírásában használtatik, p. o. az angol parlamentben.

3. A *távírás* v. távolírás (telegraphia), melly által a fontos történetekről, rövid idő alatt, messze földre hírt lehet tenni. E' mesterseg' feltalálói a francziák.

241. §.

Az *általános írás* (pasigraphia, lingua characteristica universalis, seu philosophica) olly írás' módja lenne, melly által a' különböző nemzetheli írók is gondolataikat egymással közölhetnék.

Illy philosophiai nyelv' alapját Platon vetette meg, követte őt Leibnitz, ki annak tökéletességre vitelét nagyon ajánlotta a tudósoknak. Próbákat tettek benne Wilkins is és Kalmár György hazánkfia. Leibnitz' gondolatja szerint, a közönséges nyelv' jegyeinek vagy olyanoknak kellene lenni, millyenek az algebrai jegyek, vagy a chinai írásjegyek.

242. §.

Hogy egy illy közönséges nyelvet tökéletes-
ségre lehessen vinni, kívántatnék:

1. Hogy az ismerő tehetség elbonczoltatván,
az egész emberi ismeret' massájában kikerestesse-
nek a' törzsökös képzetek, és az azokból eredők.
Következőleg osztályozni kellene minden ismerete-
inket.

2. Állandó jegyeket kellene keresni a' törzsö-
kös fogalmak' kifejezésére. Ezekből kellene aztán
szerkeztetni a' másodrangú jegyeket, mellyekkel
az eredeti fogalmakból származó fogalmakat lehetne
kifejezni.

De ezen eszme' kivitele nagy nehézségekkel
van összekötve:

a) Az egész emberi ismeret' tömegét teljesen
osztályozni bajos dolog. b) Ezen nyelvben a je-
gyek véghetetlenül szaporodnának, 's annál fogva
tanulások véghetetlen akadályokkal lenne összeköt-
tetve.

V.

A' virrasztás, álom, álmodás és álomjárás.

243. §.

A virrasztás és álom közötti különbség követke-
zendő:

1. A' virrasztás' állapotjában az érző eszkö-

zók nyitva vannak, és alkalmasak a' külső benyomások' befogadására.

2. Testünk' tagjai alá vannak vetve a lélek' szabad akaratjának, s azokat szabad kénye szerint határozhatja mozgásokra.

3. A lélek figyelmét szabad tetszése szerint tudja fordítani mind azon tárgyra, melyekre akarja.

4. Az ember jelen állapotját össze tudja hasonlítani a multtal.

Mind ezek pedig az álomban ellenkezőképp vannak.

244. §.

Az álom származik az idegerő' kimerítettetéséből és elgyengüléséből.

Ugyanis az idegek, különösen az agyrendszer, nappal, erejéből annyira kimerítettetik, hogy annak az álom által frisülésre és újulásra van szüksége.

Az agyrendszer kimerítettetik erejéből:

a) A test' mozgása és munkássága által.

b) Az által, hogy az idegek nappal szüntelen munkásságban vannak.

c) Hogy a gondoló erő' életműve, az agy, nappal feszülésben van, a' gondoló erő szüntelen dolgozik, s az elme figyelmét megfeszíti.

Innen tapasztalhatni, hogy a huzamos és fárasztó elmélkedés után bágyadtságot érzünk fejünkben.

245. §.

Vannak álmhozó eszközök is, melyek az embert, akaratja ellen is, álomra készítik:

1. Illyen eszköz mind az, a mi az életművezet kimeríti, p. o. a testi és lelki erők' huzamos megfeszítése, az éhség, nagy hideg.

2. Minden, mi az idegeket eltágítja és eltorhítja; milyen a megterhelt gyomor, a szeszes italok, nagy meleg, meleg fürdő, lábvíz.

3. Minden, mi az idegeket eltompítja és elzsibbasztja. Illyen a bódító növények' nedve, a mákony, stb.

4. Mi érzékeinket gyengén, kedvesen és egyformán ingerli, p. o. ha a homlok' s a főnek hátsó része gyengén dörzsöltetik.

246. §.

Fő oka az álomnak hihetőleg az ideglélnek, vagy az élet-aethernek elfogyása, mellynek rendeltetése az idegeknek erőt és elevenséget adni. Ez az aether nappal megemésztődik, részint az érző eszközök', részint az egész életműségnek, részint pedig a gondoló erő' szüntelen munkássága által; mint az olaj megemésztődik a mécsben az égés által.

Éjjel pedig e finom nedv az agyban újra elválasztatik, és kipótoltatik az idegek' élesztésére.

247. §.

Az álomban két szakaszt lehet megkülönböztetni:

1. A könnyű álmat, részint estve a lefekvés

után, részint reggel felé. Estve az álmodás ritkábban szokott esni, reggel felé gyakrabban. Közönsegesen az álmodások a könnyű álomban szoktak esni.

2. A *mély álmot*, melyben megszűnik érzeink' munkássága, az önkénytes mozgások, az öntudat teljesen elenyészni láttatik. Azonban a testi életre megkívántató munkák rendesen és szakadatlanul folynak, noha csendesebben, mint a vigyázás' állapotjában.

248. §.

Az öntudat a mély álomban ugyan nem nyilatkoztatja munkásságát, de azért lételére nézve nem aluszik ki.

Az öntudat kétféle:

1. *Tapasztalható*, a mennyiben munkásságát kinyilatkoztatja.

2. *Lappangó*, a mennyiben munkásságát nem tudja kinyilatkoztatni. A mély álomban az öntudat lappangó.

Azonban nem lehet állítani, hogy a mély álomban az öntudatnak legkisebb munkássága sem volna. Mert

a) Abból, hogy a mély álomban semmire sem emlékezünk, nem lehet következtetni, hogy az öntudatnak a mély álomban legkisebb munkássága sem lett volna. Az álmjárók sem emlékeznek azokra, miket a roham' (paroxismus) ideje alatt cselekedtek.

b) Lehet tapasztalni, hogy az ébrenléte' álla-

potjában feltett szándékunkat a mély álomban is kivisszük. Midőn sürgető dolgaink vannak, ha erősen felteszszük magunkban, hogy bizonyos időpontban felkeljünk: ugyan akkor fel is ébredünk.

c) A gyermeke iránt nyughatatlan anya annak legkisebb mozdulatára s nyögésére felébred.

249. §.

A mély álomban, mellyben a lélek' életműve nyugszik, megszűnik az öntudat' munkássága. Mikor a mély álom után a lélek' életműve munkálkodni kezd, az öntudat is lassanként fölserken. Legelőször a phantasia kezdi munkásságát, s innen származik az *álmodás*.

Későbbre fölébredünk az álomból. Ekkor a lélek' minden erői és tehetségei munkálkodni kezdenek, u.m. az emlékezet, értelem, ész és az akarat. Ekkor elválnak egymástól az elmúlt, jelen és jövő, mellyek az álomban összefolytak; a belső világ különválik a külsőtől, és cselekedetünk alája vettetnek a lélek' akaratjának.

250. §.

Az álom és virrasztás közt egy közép állapot van, mellyben az érzékek' befogadó tehetsége elgyengül; de csakugyan vannak még a lélekben némelly gyenge és homályos képzetek, mellyek a test' tagjait mozgásokra határozhatják: s ezen állapot *álomrészegségnek* neveztetik, mellybe az ember akkor esik, mikor az álomból vagy külső okok

által, vagy rettentő álomlátások által hirtelen felköltetik.

Ezen állapotban az öntudat csak féligvaló és homályos. Következőleg, a miket ez állapotban csak lelszünk; a betulajdonítás' körén kívül esnek.

251. §.

Az álmodás a képzelem' játéka az álom' ideje alatt. Bezáratván az érző eszközök, a phantasia nem szűnik meg munkásságától, hanem azt még elevenebben folytatja, mint ébren létünkben. Ekkor egy új világ nyílik fel képzelünk előtt.

A virrasztás' és álmodás' állapotja különbözik egymástól:

1. Virrasztáskor az öntudat teljes és tiszta; az álmodás' állapotjában pedig csak féligvaló.

2. Virrasztáskor a külső és belső világ egymással szemben állanak; az álmodás' állapotjában a külső világ elenyészik, és csak a belső marad meg.

3. Amott a képzelődés alá van vetve a lélek' hatalmának; itt a lélek csak nézője a képzelem' játékainak.

4. Ott sok embernek ugyan azon egy közös világa van; itt ellenben mindenkinek saját különvált világa van, mellynek nincs köze a másokéval.

5. A virrasztás' állapotjában az öntudat összefüggő, az észrevételek rendesen következnek egymás után; az álmodás' állapotjában ellenben az öntudat szakadozott, és az észrevételek között nincs rendes összefüggés.

252. §.

A phantasia' képei az álomban is a képzettársasodás' törvényei szerint csatlódnak össze. Innen néha egyetlen egy képzet a képzetek' egész sorát elő tudja állítani.

Felkölthetik az álomban a képzelem' játékát

1. azon képzetek, mellyekkel lefekvésünk előtt legközelebből foglalkodtunk.

2. Mellyek nappali és mindennapi foglalatosságainkkal összeköttetésben állanak.

3. Uralkodó kívánságaink, hajlandóságaink és szenvedelmeink. Mert ezek' tárgyait a képzelődés az álomban lelkünk' eleibe állítja.

4. Az álom' ideje alatt bennünk történt változások, ha t. i. az érző eszközök a külső tárgyak által érdekeltetnek. Ha p. o. szemeink a világosság által érdekeltetnek, a látás' képzetei nyitják fel a képzelem' jeleneteit; ha a fülek illettetnek, a hallás' képzetei, stb.

5. A jó, vagy rossz egészség, a test' fekvése és belső változásai, a vérforgás' sebessége, vagy lankadtsága, a gyomor', belek és főnek megromlott nedvei, s több effélék.

253. §.

Az álmodás ugyan közelebből a képzelem' játéka: mindazáltal az álomban nem csak az dolgozik, hanem vele együtt a lélek' felsőbb tehetségei is, t. i. az értelem, ítélő tehetség, ész, és elmesség.

Sőt néha a felsőbb tehetségek' munkássága az

álomban nagyobb, mint virrasztáskor. Innen vannak példák arra, hogy némelyek álmokban nehéz problémákat megfejtettek, mellyekkel ébrenlétükben nem bírtak; mások, verseket költöttek, theoremák' megmutatásait találták fel, és gyógyszereket szerencsés kimenetellel rendeltek, bár ha fölserkenésök után ezekre teljességgel nem emlékeztek is.

254. §.

Az álmodásnak az állati életre nézve igen nagy haszna van. Ugyanis az álomlátásokat úgy lehet nézni, mint megannyi ingereket, mellyek által az élet' belső művei és az életerő szüntelen izgattatnak és munkásságra ösztönöztetnek. E nélkül a vérforrás és az élet' egész szerkezete könnyen megállapodnék, s az élet kialunnék.

Hogy némely álomlátások veszedelmes körülményekkel vannak egybekötve, az is bölcs intézete a természetnek. Mert az illy rettentő álmok a lélek' erejét nagyobb munkásságra és iparkodásra serkentik, s mikor az alvó a veszedelmektől magát meg akarja szabadítani, vagy fekvését változtatja, vagy fölserken.

255. §.

Az *álomjárás* (somnambulismus) az álomnak rendkívüli állapota, mellyben az alvó személy olyanokat cselekszik, miket rendszerint csak ébrenlétében szokott.

Ezen állapotban a phantasia' képzeményei rendkívüli elevenséggel bírnak, s ezért az álomjáró

által a valóságos tárgyakkal összezavartatnak és felcseréltetnek. Következőleg akarátja arra határoztatik, hogy képzelődéseit megvalósítani igyekezzenek.

256. §.

Az álomjárás kétféle:

1. *Természetes*, ha az álomjáró természetes úton helyeztetik ezen állapotba.

2. *Mesterséges*, ha az magnesezés által költenek fel.

A természetes ismét kétféle: a) *Tiszta*, ha azt betegség nem előzte meg; s b) *elegyes*, ha azt betegség, nevezetesen az idegbaj előzte meg. Legsűrűbb példák a tiszta álomjárásra vannak.

257. §.

Az álomjárók rendszerint hevesvérűek, tüzes-indulatuak, s bennök a vérforgás rendetlen. Az eddig tudva levő álomjárók vagy epés (cholericus), vagy méla (melancholicus) alkotmányuak voltak, rendszerint férfiak és ifjak, és ezek az álomjárás állapotjába többnyire éjjel estek, némellyek nappal is.

Tapasztalás szerint az álomjárás az agg korban mog szokott szűnni.

258. §.

Az álomjárók körül főkép a következő jelenések tapasztaltatnak:

1. Az álomjárók az álomban rendszerint olly dolgokat szoktak véghezvinni, mellyek rendes fog-

lalkodásaik közé tartoznak, s mind ezeket tagmozgatásokkal, némajáték' módjára viszik véghez.

2. Fölebredések után nem emlékeznek azokra, miket a roham' (paroxismus) ideje alatt cselekedtek.

3. Nagy mértékével bírnak az emlékezetnek: jól emlékeznek azokra, miket nappal szoktak véghezvinni, tudják a rendet, mellyel a körüllevő tárgyak egymás után következnek.

4. Némelly álomjárók az álomban olyakat cselekesznek, mellyek az értelem', ítélő tehetség' és ész' nagy mértékét teszik fel: okoskodnak, vitatkoznak, predikációkat írnak, azokat kijavítják, tudományos tárgyakról beszélnek, stb.

5. Némelly álomjárókban az érzékek' élessége nagyobb: a látás' és tapintás' segedelme nélkül is észreveszik a tárgy' jelenlételét. A mágnes nagyobb vagy kisebb közre fájdalmat okoz bennök.

6. Némellyek közülök felette merészek, mit abból lehet magyarázni, hogy az öntudat bennök elgyengülvén, a veszedelmet nem veszik észre, következőleg nem félnek.

7. Volt példa arra is, hogy az álomjárók a roham' végződését némelly jelek által előre kijelentették.

259. §.

A mesterséges álomjárás az álomhoz hasonló állapot, mellybe idegkóros személyek a mágnes' ereje által helyezettnek.

A mesterséges álomjárás az állati magnetismus'

következése: innen az arról tanító tudomány is *ál-lati magnetismus' tudományának* (theoria magnetismi animalis) neveztetik. Feltalálója Mesmer bécsi orvos, ki Bécsből Franciaországba költözvén, ott terjesztette tanítmányát. Onnan Straszburgon keresztül Németországba jött, hol főkép az orvosok között, sok pártfogót talált. Megvizsgáltatott e tanítmány Franciaországban, 1784ben, egy királyi biztosság által, mellynek elnöke a híres *Franklin* volt, s Mesmer' csalárdságát fölfedezte. De mind e mellett is a mesmerismus Németországon nagyon elterjedett.

260. §.

A Mesmer' tanítmánya' veleje röviden ez.

A magnesezés által a beteg az álomhoz hasonló állapotba helyeztetik, mellyben az egész természetel összeköttetésbe lép. Ezen állapotban csodálatos ereje követeltetik a magnességnek:

1. *Lélektani tekintetben*: Hogy az álomjáró' lelki ereje bámulásra méltó hatóságra emeltetnék, s az érzékek' munkássága sok száz mérföldre kiterjedne; következőleg a beteg a magneses álomban a tárgyakat akármelly nagy távolságra is láthatná.

2. *Orvosi tekintetben*:

a) A magneses álomban a beteg a *világos látás'* (clairvoyance) állapotjába helyeztetik. Ennél fogva teste' mechanismusát, minden életműveit, és részeit keresztülnézi, betegsége' fészket, és okait megtudja ismerni, s baja ellen, szerencsés kimene-

tellel, orvosi szereket rendelni. Sőt a mágneses álmjáró nem csak a maga, hanem más betegek' életművezetét is keresztül tudja nézni, és azok' betegsége ellen is, kívánt következéssel, gyógyszereket írni.

b) A mágneses álmjáró, a világos látás' állapotjában, megmondja a roham' kezdetét, tartósságát, fokát, és gyakor előfordulását.

c) A mágnesezett álmjáró' emlékezete magas hatáságra emeltetik. Ennél fogva idegen nyelveken beszél, mellyekben nem volt gyakorlottsága.

d) A bepecsételt levelet, ha az a gyomor' környékére tétetik, el tudja olvasni.

e) A magnetizálónak vidám, komor, és szomorú felkészülése, az érdeklés által közöltetik az álmjáróval, ki a magnetizálónak gondolatait is kitalálja.

f) Az álmjáróban az elmésség magas pontra emeltetik, minél fogva virágos és ékes stílussal beszél.

261. §.

Hogy ezen tudomány, melly a köz tapasztalással, és józan észszel annyira ellenkezik, minden képtelensége mellett is elterjedett, különös okai.

1. Az embereknek minden titkos, csodálatos, új, szokatlan és rendkívülvaló iránti nagy hajlandósága.

2. A hiúság, mellynél fogva azt reménylették,

hogy hírre, névre, és dicsőségre könnyű módon szert tehetnek.

3. Az első terjesztők' nagy buzgósága, hirtelen hívósége, s az új tudomány iránti elfogódások.

4. A jelenkor' szelleme. Mert az állati magnetismus az ábrándnak, sötétségnek és babonának terjesztésére a leghathatósabb és célirányosabb eszköz, mellynek segedelme által minden kénytelen-ségek lehetségesek lesznek.

Az idő fel fogja fedezni, mennyi igaz, mennyi költemény és csalárdság az állati magnetismus körül: még most sub iudice lis est.

HARMADIK KÖNYV.

A Z É R Z Ő T E H E T S É G.

Első szakasz.

Az érzésekről.

262. §.

Az érző tehetség' és érzések' ismerete sok tekintetben hasznos és szükséges:

1. Az érzéseknek nagy befolyások van a testi életben. A csendes, és szelid érzések az élet' folyamatját előmozdítják, a felháborodott érzések ellenben gátolják, sőt néha egy szempillantásra ki is oltják az életet.

2. A test' és lélek' sok betegségei az érzésekből veszik eredetöket. Így a tartós szomorúságból az életérő' megemésztődése, a tüzes felindulásokból elmebeli háborodás következik.

3. Az erkölcsi character nagy részint az érzésektől függ. Ha az érzések bennünk uralkodók lesznek: úgy azok az értelem' és ész' erejét elveszik, s minket délczeg lovak' módjára magokkal ragadnak.

4. A leghasznosabb igazságok is csak az érzések' segedelmével folynak be akaratunk' elhatározásába.

Következőleg az erkölcsi nevelésben a tudomány csak magára, az érzések nélkül, semmit ér.

263. §.

Az érzéseket *tárgyilag* és *alanyi* v. személyes értelemben vesszük:

1. *Tárgyilag* értelemben az érzések azon változásokat teszik, melyeket a külső tárgyak' érdeklése az egész test' külső színén, nevezetesen az újak' begyeiben okoz.

2. *Alanyi* értelemben teszik a test és lélek' állapotjának azon észrevételeit, melyekkel vagy gyönyörűség, vagy unalom van egybekötve.

264. §.

Az alanyi érzések vagy kedvesek vagy kedvetlenek.

1. *Kedvesek*, melyeket örömet kívánnánk megtartani; mert lelkünket kedvesen illetik.

2. *Kedvetlenek*, miktől meg kívánnánk szabadulni, melyeket, ha lehetne, örömet kiűznénk lelkünkől.

Az egész emberi élet a kedves és kedvetlen érzések között vagyon megoszolva.

Némelyek vesznek föl *elegyes* érzéseket is, mennyiben gyönyör és unalom a' lélekben egymást sebesen váltogatják, s egymással mintegy összezavarodnak.

265. §.

Ha érzéseinket bizonyos osztályokra akarjuk

vissza vinni: figyelmeznünk kell az érzések' szerző okaira, melyhez képest:

1. *Külsők*, vagy *physicai* érzések, mellyek a testi életre, és annak állapotjára vitetnek.

2. *Belsőek*, vagy *lelkiek*, mik közönségesen a képzetek által gerjesztetnek föl, és mellyeknek alapja vagy a külső érzékekben, vagy a képzelődésben, és emlékezetben, vagy az értelemben, vagy végre az észben van.

Ide tartoznak: a) Az *aesthetikai* érzések. b) A képzelem' és emlékezet' érzései. c) Az igaz' érzései. d) Az együttérzés. e) Az erkölcsi —, f) A vallásos érzések.

I.

A testi érzések.

266. §.

A testi érzések származnak az *életerők'* rendes, vagy rendetlen munkásságából. Az *életerők*nek mind rendes, mind rendetlen munkássága különös érzések által nyilatkozik; t. i.

a) Ha az *életerők'* munkássága rendszeren, és minden akadály nélkül megyen véghez; jóllétünket érezzük. Hogyha pedig gyorsan és elevenen, de azonban mégis rendszeren foly; tevőleges (*positive*) gyönyörűséget érzünk.

b) Ha az élet' működései bizonyos akadályok által késleltetve, nehezen folynak: unalmat, bágyadságot, sőt néha fájdalmat is érzünk.

267. §.

Közönséges érzéseknek neveztetnek, miket egész testünkben érzünk. Mikor a test' valamennyi működései rendesek, egész testünkben kedves érzést érzünk; midőn megbomlanak: általános bágyadságot, lankadtságot, vagy néha fájdalmat érzünk.

Különösök azok, miket a test' különös részeiben, vagy valamelly különös életművében érzünk, péld. illy érzés a gyomor' és fő' fájdalma.

268. §.

A testi közérzések három kútfőből erednek:

1. A testi működések' rendes állapotjából.
2. Azok' egyensúlyának (aequilibrium) megbontásából.
3. E megbontott egyensúly' helyre állásából.

269. §.

A testi működések' rendes állapotjából a következő érzések származnak:

1. *Az egészség' érzése*, ha t. i. minden működések rendesen, és akadály nélkül mennek véghez.

2. *A vidámság' érzése*, ha a működések könnyen, és elevenen is mennek véghez. Ezen érzést neveli az elme' azon titkos következtetése, melly szerint az élet' tartós fenmaradását igéri.

2. *A testi csend' érzése*, mikor a testi működések, ha nem elevenen is, legalább rendesen folynak.

4. *A testi erő' érzése*, mikor az ember gon-

dolatait és kívánságait, szabad akaratja szerint megtudja valósítani.

270. §.

A test' működései' megbomlásából a következő érzések származnak:

1. A *gyengeség, erőtlenség, fáradtság, bágyadtság és álmoság*' érzései, mellyek mindnyájan az életerők' kimerítéséből, s az elgyengült életbeli működésekből származnak.

2. A *betegség' érzése*, melly közönséges, ha az egész test' működései megbomlottak; különös, ha csak némely részeiben.

3. Az *állati nyughatatlanság, rebegés, szorongás' és elcsüggedés'* érzései, mellyek fokukra nézve különböznek; s ezek mindnyájan abból származnak, ha a test' működései nagy mértékben megbomlottak, különösen pedig, ha a lélekzetvétel nehéz, és ottan ottan fennakad.

271. §.

A megbomlott egyensúly' helyreállításából az *enyhülés' könnyebbülés', erősödés' és meggyógyulás'* érzései származnak, mikor t. i. a megbomlott működések vagy az egész testben, vagy a test' valamely részében; rendes állapotjokat vissza kezdik nyerni.

Mentől inkább helyre áll e rendes állapot, annál inkább apad a kedvetlen érzés: ellenben a kedves érzés annál inkább növekedik. Ha az életműkö-

dések' rendes állapotja egészen helyre áll, a kedvetlen érzés egészen elenyészik.

II.

Belső, vagy lelki érzések.

Első cikkely.

Az aesthetikai érzések.

272. §.

Aesthetikai, vagy izlési érzésnek neveztetik azon tetszés vagy gyönyörködés, melyet bennünk a szép, és felséges tárgyak' nézése közvetlenül felgerjeszt.

A' gyönyörködés' ezen érzését a látás' és hallás' tárgyai gerjesztik fel. A több érzékek' tárgyai lehetnek kedvesek, és gyönyörűségesek: de nem neveztetnek szépeknek.

273. §.

A látás' és hallás' tárgyai körül két számra figyelmeztetünk. 1. azok' mineműségére, 2. mennyiségére. Első esetben a gyönyörködés' érzését felgerjeszti a tárgyak' szépsége; a másodikban azok' felséges volta.

274. §.

A szépnek közönséges caractere a közvetlen tetszés.

De vannak más tárgyak is, mellyek közvetve vagy közvetlenül tetszenek, millyenek: a) A kedves, b) hasznos, c) igaz, d) jó.

275. §.

Különbözik pedig a szép a kedvestől; mert *kedvesnek* neveztetik, mi érzéseinket kedvesen illeti, s ennél fogva nekünk közvetlenül tetszik.

A szép is közvetlenül tetszik s e pontban a szép és kedves megegyeznek; de különböznek a következő pontokban:

a) A kedves, bennünk mindenkor azt a kívánságot gerjeszti fel, mellynél fogva annak birtokára szeretnénk szert tenni, és ezzel élni. A szép merőben független e kívánságtól.

b) A kedves tárgyakról, melyek kinek kinek fogékonyságától függenek, közönséges és kifogást nem szenvedő ítéletet hozni nem lehet. A szépnek természete különböző; mert noha mathematicai bizonyossággal nem tudjuk megmutatni, hogy a mi szépről hozott ítéletünket minden ember kénytelen helybenhagyni: mindazáltal méltán felteszszük, hogy a szép tárgyakról mindenek, kik helyes ízléssel bírnak velünk megegyezőleg ítélnék.

276. §.

Hasznosnak nevezzük, mit úgy lehet képzelni, mint a kedves érzések' eszközét, és mely bizonyos céljaink' elérésére alkalmas.

A hasznos felteszi a tárgy' ismeretét, s azon célzt, mellynek elérésére az alkalmas; következőleg a hasznos nekünk közvetve tetszik, azaz: azon haszonért, mellyet abból reménylünk.

A szép különbözik a hasznostól; az közvetlenül

tetszik, azaz: ha nem tudjuk is, valamelly szép tárgy mi végre legyen alkalmas, sőt ha abból legkisebb hasznót nem reménylünk is: tetszik mégis közvetetlenül, magáért, a haszon' minden reménysége nélkül.

277. §.

Az *igaz* közvetetlenül s a haszon' minden reménysége nélkül tetszik. A szépnek is ez a természete, következőleg e pontban az igaz, és a szép megegyeznek.

De különböznek abban', hogy az igaz' érzésében tekintetbe jó ismereteink' igazsága, és valósága; a szép tárgyakban pedig épen nem. Reánk nézve mindegy, akár legyen való a szép tárgy, akár költemény. Ha az Aeneis' szépségéről akarunk itélni, nem kérdés, igazat foglal-e magában, vagy csak költeményt.

Azonban lehet az igazat a széppel összekötni.

278. §.

A *jó* általános értelemben az, mi az erkölcsi törvénnyel tökéletesen megegyezik, és tökéletes beccsel bír, s *erkölcsi jónak* is neveztetik.

A jó tetszik közvetetlenül a maga erkölcsi becséért. A szép is közvetetlenül tetszik; de a szép tárgyak' megítélésében, azok' erkölcsi becsé nem jó egyenesen tekintetbe.

Egyesülhet ugyan a széppel az erkölcsi becs is, sőt az erkölcsiség a szépnek a legfőbb tökéletességet adja meg: de mégis a szépség az erkölcsi becsből teljesen független.

279. §.

A *tetszés*' alapja azon tekintet, mellyért nekünk valamely dolog tetszik, s ez érdeknek (interesse) neveztetik.

a) A *kedves* tetszik azon kedves benyomásokért, mellyeket érzékeinkbe teszen. A *hasznos* a haszonért, mellyet belőle reménylünk. Mindkettő *érzéki érdeknek* neveztetik.

b) Az *igaz* tetszik, hogy valamely ismeret igazságát állaltatjuk. A' *jó* a maga erkölcsi becséért. Mind kettő *értelmi érdek*.

A szép egyedül a maga alakjáért tetszik, s ez *aestheticai*, vagy *alaki érdeknek* neveztetik. A tetszés' más tárgyai, u.m. a *kedves*, *hasznos*, *igaz*, *jó*, tetszenek anyagukért, azaz: vagy kedves benyomásokért, vagy haszonért, vagy az igazságért, vagy az erkölcsi becsért: *a szép az, mi egyedül a maga alakjáért tetszik.*

280. §.

A szépnek érzése kétféle:

1. *Tiszta*, ha a gyönyörködés a nézőben egyedül a szép tárgyak' alakja által gerjesztetik, p. o. egy képben, a kedves színek nélkül.

2. *Elegyes*, ha a gyönyörködés a szép tárgyaknak részint alakja, részint anyaga által eszközöztetik, p. o. egy szép énekben a gyönyörködés részint a kedves hangokból, részint pedig a compositionából származik.

A természeti tárgyakban az alak és anyag együtt találtatik.

281. §.

A belső szépség a belső tárgyak' tulajdonsága. Belső tárgyaknak nevezzük a) az elméket, és az elmék' eszméit és érzéseit; b) az elmék' remekműveit, melyekben a szerzők eszméiket és érzéseiket külső jelek által fejezték ki.

Midőn a remekművek az értekek elébe terjesztetnek, az előadás' és compositio' formája által bennünk különös gyönyörködést gerjesztenek.

A remekműveknek a fő tökélyt az erkölcsiség adja meg. Mert noha a szép forma magában is gyönyörködtet: mégis sokkal tisztább az élvezet, ha a remekművek erkölcsi és vallásos eszméket és érzéseket fejeznek ki, melyek az embert egy felsőbb, eszményi világba emelik fel.

282. §.

A szép tárgyak' fő tulajdonsága az, mi szerint alakjuk által képzelelmünket és értelmünket szabad, de mégis rendes és megegyező játékba hozzák.

Innen származik a szépnek következő meghatározása:

„Szép az, mi alakja által az észrevező' képzelmet és értelmét szabad, de mégis rendes és harmonias játékba hozza.

Ebből érthetni meg, hogy a szép tárgyak szemlélésén miért mulatunk oly örömezt, és oly nagy gyönyörűséggel.

Ha a szépművészetek' remekjeit szemléljük; azok

a phantasiának szabad mezőt nyitnak az eszmények országába.

Hogyha pedig a természet' szép tárgyait nézzük: azoknak szemlélése fölemel minket a természet' hatalmára, melly művészi erejét, a szép tárgyak' előállításában, bámulatra méltó módon nyilatkoztatja ki.

Innen a természeti szép formák' vizsgálása sejtettet velünk egy bölcs alkotót.

• 283. §.

Felségesnek nevezzük széles értelemben mind azt, mi nagysága által tetszik.

A felségeség' érzése pedig azon gyönyörűség, mellyet bennünk a külső tárgyak nagyságokkal gerjesztenek fel.

A nagyságnak sok fokai lehetnek. Ha a nagyság akkora, hogy azt a képzelem' legnagyobb megfeszítésével sem lehet egy nézletbe összefogni, a tárgy *felségesnek* neveztetik a legszorosb értelemben.

284. §.

A felséges kétféle:

1. *Mathematicai* felségesnek nevezzük azon kiterjedésbeli, és tartóssági nagyságot, mellyet a képzelem' legnagyobb megfeszítésével sem lehet egy nézletbe szorítani. Illyen a mindenség' megmérhetetlen kiterjedése, melly innen mathematicai mérhetetlennek is neveztetik.

2. *Erőnyi* (sublime dynamicum) felséges az erő' és munkásság' azon nagysága, melly az emberi

megfogást tökéletesen felülhaladja, s azért *megfoghatatlannak* is neveztetik.

285. §.

Az erők vagy anyagiak, vagy értelmiek, vagy erkölcsiek. Ehhez képest a felséges is:

1. *Anyagi felséges* (sublime physicum) ha a felségesség' megfogását oly tárgya alkalmazzuk, mellynek látása valamelly mindenható erőre emel föl bennünket, mint péld. a mindenség, mellynek látása fölemel minket egy mindenható teremttőre.

2. *Értelmi felségesnek* (sublime intellectuale) nevezünk oly tárgyat, mellynek szemlélése fölemeli a lelket egy mindeneket elrendelő, és igazgató értelemre. A világ, mellynek felséges rende fölemeli az emberi elmét az istennek, mint bölcs rendelőnek, és igazgatónak fogalmára, ezen tekintetben is felséges tárgy.

2. *Erkölcsei felségességet* (sublime morale) tulajdonítunk azon tárgyaknak, mellyek lelkünket önméltóságunk' és végrendeltetésünk' érzésére emelik fel. Illy felséges tárgyak: az *erkölcsi törvény, szabadság, isten, halhatatlanság*.

286. §.

A tetszésnek érzése, mellyet bennünk a felséges tárgyak' képzeete gerjeszt, kétféle érzésből elegendyül.

a) *Kedvetlen érzésből*, a mennyiben érezzük erőtlenségünket. Mi ugyanis némelly tárgyakat feszített képzelmiünkkel sem tudunk egy egész nézletbe összefogni.

b) *Kedves érzésből*, melyet bennünk természetünk' felsőbbisége gerjeszt fel. Mi ugyanis azokat a tárgyakat is, melyeket képzelődésünkkel fel nem foghatunk, eszünk által egy eszmébe szorítunk. Így a mindenség' véghetetlen kiterjedését a képzelem egy egészbe megfoghatja: de az ész összefogja a *mindenség'* fogalmába.

287. §.

Minemü viszonyban áll a felséges a mi lelkünk' állapotjához? Lelkünk a felséges tárgyak' szemlélése által rendkívül felindítatik, s mintegy folyásba, és visszafolyásba helyeztetik.

Ugyanis azok által lelkünk egyfelül lenyomatik, s mintegy visszataszítottatik; másfelül pedig fölemeltetik, s mintegy vonatik.

Lenyomatik, a mennyiben a felséges tárgyak a képzelmet és értelmet felülhaladják.

Fölemeltetik, a mennyiben ugyan azok az ész' ereje által egy eszmébe összefoghatók, és képzelhetők.

Melly szerint az emberi elme, a' felséges tárgyak' szemlélésekor a végesben a véghetetlent sejtí.

Innen *felséges az, mi határtalan nagyságával a végesben velünk a véghetetlent szemlélteti.*

288. §.

A *nagyság* rokon a felségessel, s tőle csak fokára nézve különbözik. A nagyság

1. *mathematicai*, melly a bámulásra méltó kiterjedésben áll, millyen a csillagos ég.

2. *Erőnyi* (magnitudo dynamica), melly

a rendkívüli erőben, és munkásságban áll, és ez a) *anyagi nagyság*, melly azon tárgyaknak tulajdonítottatik, mik erejüket, rendkívüli módon nyilatkoztatják ki, p. o. a tűzhányó hegyek, földrengések. b) *Értelmi nagyság*. Ez azon emberekre illik, kik rendkívüli elmetehetségeiket szembetűnő jelek és munkák által nyilatkoztatták ki. p. o. óriási tervek' kigondolása által. c) *Erkölcsei nagyság*, melyet azoknak tulajdonítunk, kik erkölcsi characteröket, lelki nagyságokat és tökéelyeiket tettek által nagy mértékben nyilatkoztatták ki. Illyen lelki nagysággal birt, péld. egy Fabricius, egy Regulus.

289. §.

A felségesnek érzéséhez legközelebb járul azon érzés, mellyet bennünk a *csodálatos, bizonytalan, ismeretlen és titkos* gerjeszt fel. Az illy, homályba borult tárgyak lelkeinket nagy elevenséggel illetik, mert várásunkat megfeszítik, s képzelmünket felgyújtják, melly a dolgok' nagyságát és borzasztó voltát szabad kénye szerint neveli.

Innen érthetni meg, miért tölti el az embert szent borzadással a halál', feltámadás' és örök élet' képzelése.

290. §.

Az izlési érzéseknek nagy befolyások van az emberi természet' tökéletesítésére; mert ha az, mi az emberi cselekedetekben, tökéletességekben és characterekben szép, nemes, nagy és felséges, szép izléssel adatik elő; az előadás sziveinkben bámulásra méltó erővel dolgozik, lángoló buzgóságot

gerjeszt fel, és állhatatlanul a rény' tiszteletére, szeretetére és követésére ösztönöz.

A rényes szívből vett eszmények legnagyobb vonzó erővel bírnak az emberre nézve.

Második cikkely.

A képzelemből, emlékezetből és értelemből származó érzések.

291. §.

A képzelem és emlékezet sokféle gyönyörűségeknek, de egyszersmind sokféle szomorúságoknak és fájdalmas érzéseknek forrása.

1. A képzelem és emlékezet visszahozza régi örömeinket, és gyönyörűségeinket, s ezeknél fogva különös gyönyörűséggel tölti el lelkünket.

De megújítja régi szenvedéseinket és nyomorúságainkat is, és ezek' emlékezete szomorúsággal és bánattal tölti el a szívet.

2. Beviszen a jövőbe, mellytől vagy reménylünk, vagy félünk. Ennél fogva vagy kedves vagy kedvetlen érzéseket gerjeszt: t. i. ha reménylünk: a képzelem jövő boldogságunkat előre érezteti velünk; ha félünk: nyughatatlansággal, félelemmel és rebegéssel tölti el lelkünket s már előre érezteti velünk jövőnk' mostohaságát.

3. Gyönyörűséget és unalmat okoz a képzelem az által is, hogy képzelt állapotokba helyeztet. És pedig:

Fölemel minket az eszmények' országába, hol terveket alkot és fellegrákokat épít, mellyek által szerencsénket igyekezik megvetni.

Veszedelemes állapotokba is helyhezttet, minél fogya félelmet, bámulást, irtózást és rettegést okoz.

292. §.

Az értelemről sokféle kedves és kedvetlen érzések származnak. Amazok

1. az *értelem'* szabad munkásságából származnak. Jól esik ugyan is, ha képzeink, szabad céljainkra, könnyen serkennek föl; ha a megfogásra föltett tárgyakat könnyen megérthetjük.

2. *Ismereteink'* növekedéséből. Az ismeretek és tudományokban tett előmenetel minden emberben kedves érzést gerjeszt.

3. *Az önszeretetnek kedvező ismeretekből.* Mind az, mi az önszeretetnek hizelkedik, kedves: innen van olly nagy kelete a dicséretnek és hizelkedésnek.

Ellenben minden, mi az értelem' munkásságát nehezíti, mi az ismeret' növekedését gátolja, az önszeretetet sérti, kedvetlen érzést okoz.

293. §.

A magunk' tökélyeink' tudását mindenkor megelégedés és kedves érzés kíséri.

Erre nézve közönséges szabály: minden testi és lelki tökélyeink' képzelése kedves érzést gerjeszt. Ellenben minden testi és lelki fogyatkozásaink' tudása kedvetlen érzést okoz.

294. §.

Ha másokban bizonyos tökélyeket fedezünk fel: azoknak tudása is kedves érzést gerjeszt bennünk. De ha azok homályt, árnyékot vetnek a mieinkre, azokat nem állhatjuk, sőt, ha az összeütközés nagyobb: mások' fogyatkozásaiból gyönyörűséget is érzünk.

Innen származik az *irigység* és *káröröm*, mellyek közül mind a kettő rút vonása az emberi természetnek.

295. §.

Az igazság' érzete azon tiszta gyönyörűség, mellyet bennünk az igazság' ismerete szerez. Megvan t. i. bennünk a tudás' ösztöne, melly szüntelen serkent és ösztönöz az igazság' nyomozására. Ha ezen ösztönnek eleget tehetünk: különös tiszta gyönyörűséget érzünk; ellenben ha kétségben és bizonytalanságban kell maradnunk, ezen homály és kétség az igazságot kereső emberre nézve kedvetlen érzést okoz.

Ebből láthatni, hogy a scepticismus az igazságot kereső elmét ki nem elégíti.

296. §.

Az igazság' érzésének fő tulajdonsága az, hogy nem haszonkereső. Az igazság ugyan is az embernek egyedül a maga belső becséért tetszik, minden haszon' reménye nélkül.

Következőleg az igazság olly istenné, melly minden idegen inger nélkül csak magáért tetszik.

Hogy az igazságból származó gyönyörűség nem haszonkereső, bizonyonyítja a tapasztalás. Sok tudósok ugyan is, az igazság' vizsgálásaért, lemondanak az élet' csendességéről és gyönyöreiről, és néha, mint az égő gyertya, másoknak használva, emésztetnek meg. Ugyan azok néha, az igazság' kereséseért veszedelmes utakat tesznek, stb.

Harmadik czikkely.

A z e g y ü t t é r z é s.

297. §.

Az *együttérzés* (sympathia) a mások' boldog, vagy boldogtalan sorsáról való részvétel.

Az emberi természet úgy van alkotva, hogy mások' sorsa által megindíttassunk, a mások boldogságából örömet, mások' nyomorúságából és szerencsétlenségéből szomorúságot érezzünk még akkor is, mikor sorsunk- és hasznunkra legkisebbet sem figyelmezzünk.

Az együttérzésnek két ága van: *a)* Az együttörvendezés; *b)* az együttzenvedés.

Az együttérzés, igazi értelemben, csak az emberben vagy meg. Innen *emberiségnek* (humanitas) neveztetik. Ha pedig ezen érzés a más ember' boldogsága' előmozdítására fordítatik: *munkás emberiségnek* (humanitas practica) mondatik.

298. §.

Az együttérzés eredetiképen minden emberben

megvan nagyobb kisebb mértékben, ha visszás nevelés, a kegyetlenség' sűrű példái s hosszas szokás által el nem tompúlt és meg nem fojtatott; sőt tapasztalunk együttérzést nemcsak a művelt, hanem a durva és bárdolatlan vad emberekben is. Ugyan is ezeket is megilleti a kis gyermekek' gyenge kora; szánakoznak az aggott kor' erőtelenségén; még a vad kegyetlenségek közt is lehet bennök az emberi-ség' sok nyomdokait tapasztalni.

299. §.

Az együttérzés kinyilatkoztatja magát nem csak az emberek-, hanem minden élő és érző teremtetések iránt is. Nem csak az emberek' szerencsétlensége, hanem minden érző teremtetések' fájdalma, ha kisebb mértékben is, megilleti az emberi szívet.

Kinyilatkoztatja magát a sympathia

1. nem csak a jelenlevő, hanem a jelen nem levő emberek iránt is, kiknek szenvedéseit képzelünk és az emlékezet visszahozza és megújítja.

2. A sympathia' munkás erejét tapasztaljuk nem csak az igaz történetekben, hanem a költeményekben is. Innen ha a játékszínen a rénynek nem érdemlett szenvedései, elevenen adatnak, elő lelünk általa nagy mértékben megillettetik.

300. §.

A sympathia' munkássága függ

1. Az életműség' eredeti alkotásától, a mennyiben az nagyobb kisebb mértékben érzékeny.

2. A jelen nyomorúság' és szenvedés' látásától,

melly az emberi szívet ellenállhatlanul együttérzésre gerjeszti.

3. Az eleven képzelődéstől. Mert minél elevenebben képzeljük a távollevők' nyomorúságát, annál könnyebben indul a szív részvételre.

4. Szerencsés vagy szerencsétlen sorsunktól. Mert kiket az életben szenvedések értek, inkább érzik mások' mostoha sorsát, mint kik nem tudják, mi a nyomorúság. *Non ignara mali, miseris succurrere disco.*

5. A gondolkodás' és érzés' egyformaságától. Innen van, hogy minden vallás' sorsosai inkább segítnék a magok felekezetöken, mint az idegeneken.

6. A szenvedő' ártatlanságától. Innen az ártatlan szenvedők iránt nagyobb a sympathia, mint a méltán szenvedők iránt.

301. §.

Az együttérzést a gyenge korban kell művelni. Ha akkor az érzések és indulatok elvadúlnak; késő azokat a megért korban helyre hozni.

Lehet tökéletesíteni a sympathiát:

1. Az értelmi és erkölcsi nevelés által, melly a vad indulatokat és erkölcsöket szelidíti, és ember-ségesbbé teszen.

2. A vallás által. Az emberiség' terjesztésére a leghathatósabb eszköz a' keresztény vallás' szelid és holdogító tudománya. Ez által jámborodtak a nemzetek, szelidültek az erkölcsök, lettek bátorsá-

gosak a thronusok; ez által hozatott be több emberiség a háborúk' folytatásába is.

3. A szelidség' és emberiség' sűrű példái által, melyek észrevehetlenül betapadnak a gyermeki szívbe. Ellenben a kegyetlenség' példái által elfojtatik az emberi szív' együttérzése, s egészen elvadul az erkölcsi érzelem.

302. §.

A nemzetek' emberiségére lehet következtetni

1. *A vallásból.* Hol a keresztény vallás' szelid fénye világol, az emberek' erkölcsi szelidebbek és emberségesebbek.

2. *A nevelő és tanító intézetek' számából,* melyek a műveltséget terjesztik, és észrevehetetlenül befolyanak az erkölcsök' szelidítésére.

3. *A jótékony intézetekből,* melyek a szenvedő emberiség' felsegélésére állítottak. Hol ilyenek nincsenek, az emberiségben hátramaradt a nemzet.

4. *A szolgák' állapotjából.* Hol ezeknek jogai megbecsültetnek, a velők bánás szelid és emberi, a nemzet' emberisége is magas fokon áll.

Negyedik czikkely.

Az erkölcsi és vallásos érzékek.

303. §.

Erkölcsi érzésnek nevezzük, mellyet cselekedeteinknek az *erkölcstörvény*nyel való megegyezé-

séből, vagy meg nem egyezéséből érzünk. Ennek kútfeje az erkölcstörvény.

Az erkölcsi érzésnek különböző nevei vannak :

1. *Kötelesség' érzése*, a mennyiben érezzük, hogy az erkölcstörvény némelly cselekedeteket szükségképen paráncsol, és azoknak megcselekedését kötelességünkkel teszi.

2. *A helyes és tisztességes' érzése* (sensus recti, et honesti).

3. *A helybenhagyás' érzése* (sensus approbationis), ha cselekedeteink egyeznek az erkölcstörvény nyelv—és *helyben nem hagyás érzése* (sensus reprobationis) ha azzal ellenkeznek.

4. *Tisztelet' érzése* (sensus reverentiae), ha nem személyes haszonkeresésből, hanem az erkölcstörvény iránti tisztelethől cselekedtünk. Az ellenkező *megvetés' érzésének* (sensus despectus) neveztetik.

304. §.

Az erkölcsi érzés elegyes, melly részint kedvetlen, részint kedves érzésből áll.

1. *Kedvetlen érzésből*: mert mikor a törvényadó ész a kötelesség' fogalma által, az erkölcstörvény nyelv ellenkező hajlamainkat határok közé szorítja, ezen megszorítatlásból unalmat érzünk, mert meg kell tagadnunk hajlandóságainkat.

2. *Kedves érzésből*: mert minekutána vétkes hajlandóságainkat az ész' uralkodásának alája vetettük; akkor kezdjük érezni az erkölcsi törvény' méltóságát, melly a maga tekintetével törvényt szab előnk-

be, és kívánja, hogy annak mindenkor tisztelettel hódoljunk.

Ekkor kezdjük érezni magas rendeltetésünket is, melly abban áll, hogy az ész' zsinórmértékét egész életünkben változhatatlanul kövessük.

305. §.

Ezen erkölcsi érzés minden emberben nagyobb kisebb mértékben megvan. Valamint egy növényt nem lehet képzelni éltető erő nélkül: ugy embert sem minden erkölcsi érzés nélkül. Darab ideig az erkölcsi érzés elnyomathatik ugyan, de egészen ki nem aluszik. Innen a legnagyobb gonosztevőnek is vannak világos közei, mellyekben életmódja iránt magával számot vet, és gonoszsága' utálatos voltát érzi.

Az erkölcsi érzés bizonyos mértékben megvan a vad emberekben is, különösen a jog' és jogosnak érzése (*sensus iusti*). Azt sem állíthatni, hogy a jószívűség' és emberi szeretet' legkisebb szikrája sem volna bennök. Mert ha szintén aggott öregségre jutott atyjokat agyon verik és; ezt is rosszul értett emberiségből, és szánakozásból cselekszik.

306. §.

Az erkölcsi érzés hathatósan munkálkodik az emberi szivben. Ugyan is

1. *Az erkölcsi érzést nem lehet megvesztegetni.* Ha igazságtalan vagy gonosz tetteket mások' tudtán kívül vittünk véghez, ha büntetéstől nem félünk,

belső szégyentől elboríttatunk, s a lelkismeret fel nem oldoz bennünket. Helyesen éneklí a költő:

— — — prima haec est ultio, quod se
Judice, nemo nocens absolvitur, improba quamvis
Gratia fallaci praetoris vicerit urna.

2. *Az erkölcsi érzés tökéletes szükségességgel jelenti ki magát.* Ugyanis a rény' tisztelőit akarátunk ellen is tisztelnünk kell.

3. *Az erkölcsi érzés a gonoszokban is kijelenti erejét;* kik ha magok rosszat cselekesznek is másokban a hasonló vétet feddik, és kárhoztatják.

307. §.

Ha megvan is az emberben az erkölcsi érzés eredetiképen, szükség azt szorgalmatosan művelni. Ugyanis

1. Az erkölcsi érzés' kiműveltetése által emeltetik föl az ember ön becsének és méltóságának érzésére. Csak ez által leszen benne lehetséges az ész' és szabadság' uralkodása.

2. Az erkölcsi érzés' kiműveltetése nélkül a nevelés elő nem mehet. Ugyanis az erkölcsi érzés' elevensége nélkül a legszebb tanítások, és igazságok is semmit érnek.

3. Az erkölcsi érzés' elevensége által emelkednek föl az emberek a rény' legfelső fokára, hogy a hazáért, köz jóért, s' az emberi nemzet' boldogsága' előmozdításaért nemes áldozatokat tegyenek.

A hon és emberszeretet' fényes példái, az erkölcsi érzés' elevensége nélkül, soha sem állíttattak volna fel.

308. §.

Az erkölcsi érzés' művelésére több eszköz van:

a) Ha a hamis elvek és halitéletek, melyek az erkölcsi érzést megvesztegetik, az emberből kiirtatnak. Ezeknek kiirtása pedig az ész' felvilágosíttatása által esik.

b) Ha helyökbe józan elveket teszünk.

c) Ha az igazság', emberi szeretet' és nemes cselekedetek' példái a növendékek' szívébe oltatnak. Ezek meggyökereztetik a szívben a rény' tiszteletét, és szeretetét.

309. §.

Vallásos érzéseknek neveztetnek, melyeket lelkeinkben a vallásos hit gerjeszt föl. Ezek egy láthatatlan, örökkévaló, és véghetetlen lényre vitetnek, mely a világhoz, és emberi nemzethez azon viszonyban áll, melyben az ok az okozathoz.

Ezen érzések magokat azon tökéletesebb, vagy hiányosabb eszméhez és ismerethez szabják, melyet az ember magának a fő lényről képez.

Mentől tisztább, és tökéletesebb ezen ismeret: annál tisztább, és nemesebb a vallásos érzés is. Ha a vallásról való ismeret csekély és nemtelen, milyen szokott lenni az emberiség' gyermeki állapotjában; a vallásos érzés is nemtelen.

310. §.

A vallásos érzések nevei:

1. Ha az isten csak úgy gondoltatik, mint valamelly hatalmas, és rettenetes lény, melynek jól-

tevő, vagy ártalmas befolyása van az emberi sorsba: ekkor a vallásos érzés a *szolgai félelem* és *rettegés* érzése. Ezen gondolkozás módjából származtak a sokféle áldozatok, mellyek által a pogányok isteneik haragját megengesztelni kívánták.

2. Ha az istent egy mindenható, véghetetlen, és bölcs lénynek gondoljuk: e vallásos érzés *csodálás* és *bámulás* érzésének hivatik.

3. Ha jóltevő lénynek, az emberi nemzet köznséges atyjának gondoltatik: akkor a vallásos érzés a *szeretet* és *háladatosság* érzése.

4. Ha szent lénynek, és az emberi nemzet törvényadójának gondoltatik, ki a maga szent törvényét az emberek lelkébe örökös betűkkel beírta; akkor a vallásos érzés az *erkölcsi alázatosság* *tökéletes tisztelet* és *imádás* érzésévé magasodik.

5. Ha az istent úgy gondoljuk, mint az anyagi és erkölcsi világ teremtetőjét és igazgatóját: akkor sziveinkben felgerjed az isten iránt a szerencsés dolgokban a *háladatosság*, a szerencsétlen történetek között a *békességes türés*, és jövőendő bizonytalan sorsunk iránt az istenbe helyezettett erős és állandó *bizodalom*.

M á s o d i k s z a k a s z.

Az indulatokról.

311. §.

Az indulatok (affectus) az érzések' magasb hatásai, melyek minden eszmélést, és józan megfontolást kirekesztenek.

Az indulatok az elme' és érzések' hirtelen fellobbanásai és felháborodásai, melyek az értelmet és észet homályba borítják, mint a forgó szelek a napot.

Melly szerint az érzések úgy vannak az indulatokhoz, mint a mennyiségek' gyökerei a magok potenciáikhoz.

Az *indulat* cselekedetre való tehetséget (vis in potentia) téssen; az *indulatosság* kész tehetség az elmebeli felháborodásokra; az *indulatoskodás* pedig az indulatnak tetteles kitérése.

312. §.

Az indulatok, mineműségökre nézve, kedvesek, kedvetlenek, vagy elegyesek.

I. A *kedvesek* származnak az örömből, és annak módosításait teszik.

II. A *kedvetlenek* a) szomoráságból, b) félelemből, c) unalomból származnak.

III. Az *elegyesekre* vitetnek: a csodálkozás, bámulás, és a hévbuzgalom (enthusiasmus).

I.

A kedves indulatok.

313. §.

Az öröm azon kedves érzés, melyet bennünk az elmúlt, vagy jelenvaló, vagy valamelly jövőendő jónak képzeete serkent fel.

Az öröm maga magában csendes érzés, melly az ábrázatban és szemekben kevés jelek által mutatkozik, s annyiban még nem indulat. De az öröm is, mint minden erőbeli mennyiség (quantitas intensiva) fokonként növekedhetik, s néha azon magas pontra emelkedik, mellyen minden eszmélést kirekeszt; tehát indulattá válik, s mint ilyen veszedelmes lehet a testi életre nézve. Ez ekkor esik:

a) Ha a jó, melly az öröm' szerző oka, igen nagy és fontos.

b) Ha a jó váratlan és véletlen, p. o. ha egy szegény ember hirtelen meggazdagodik.

c) Ha az öröm az alsó fokról a felsőre, minden köz fokok nélkül, hirtelen fölemelkedik — a mikor a testi életet egy perczben ki is olthatja.

Innen számtalan példák vannak arra, hogy a nagy, véletlen, és hirtelen öröm az embereket megölte.

314. §.

A remény azon kedves érzés, melyet valamelly jövőendő jónak képzeete okoz. A remény az öröm' módosításai közé tartozik.

A jövődő jónak elérése vagy bizonyos, vagy bizonytalan.

a) Ha bizonyos, és ha a jövődő jó ránk nézve nagy fontosságu: a reménység az indulat' characterét veheti magára.

b) Ha a jövődő jónak elérése bizonytalan: a reménység is *kétséges* és *nyughatatlan*. Ekkor a lélek remény és félelem között szüntelen hánykodik, mint a szelektől háborgatott tenger. A lélek' ezen egymást váltogató fölemeltetése és benyomatása, ha sokáig tart, kinos állapot, melly türhetőbb leszen, ha szinte a reménység egészen elenyészik is.

Egyébiránt a reménység az élet' gyámola, melly nélkül szerencsétlen körülállásokban az ember végkép elcsüggedne.

315. §.

Legrútább neme az örömnnek a *káröröm*, melly közönségesen ellenséges érzés, és egyik aljas vonása az emberi természetnek.

A kárörömnnek több fokai vannak:

a) Első, a más' boldogságából és tökéletességéből érzett unalom, mérges mosolygással együtt. Ez az irigy lelkek' tulajdona.

b) Magasabb fokon a mások' kárából, szerencsétlenségéből és nyomoruságából érzett gyönyörűség.

c) A legfelső rangon *ördögi*, vagy *pokolbeli örömnnek* nevezhető, melly 'szerint valaki a mások' *kinjaiból*, és kinoztatásából érez gyönyörűséget.

Ezen embertelen indulat a vad, kegyetlen és megveszett lelkű emberek' tulajdona.

II.

A' kedvetlen indulatok.

Első cikkely.

A szomorúságból származó indulatok.

316. §.

A szomorúság egy olly kedvetlen érzés, melyet vagy az elmúlt, vagy a jelen, vagy a jövő rosszakból érzünk. A szomorúságból származó kedvetlen érzések közönségesen *szenvedéseknek*, vagy, ha nagyobb rangra emelkednek, *fájdalmaknak* neveztetnek.

E kedvetlen érzések külső jelek által jelentkeznek, millyenek: a panaszolkodás, siralom és jajgatás.

Ha a fájdalom könyezésre fakadhat, enyhülést érez a szív, szintúgy, mint az ég felderül, ha a terhes felleg záporosóban magát kiönti.

Expletur lacrymis, egeriturque dolor.

A szívbeli fájdalom' e kiöntése a testi életre nézve igen hasznos. Ha az meggátoltatik, s a szívet szüntelen emészti, úgy a testi életre nézve veszedelmes lehet.

317. §.

A' szomorúság, mint minden erőbeli nagyság,

fokonként növekedhetik, míg a legfelsőbb pont-ra hág.

Ehhez képest különböző nevei vannak. Nevezetik *buslakodásnak*; nagyobb mértékben *keserűségnek*; majd *gyötrődésnek*, *emésztődésnek*; még nagyobbban *bánatnak* és *szívbeli fájdalomnak*. Legfelső foka a *búkomorság* (*melancholia*), mely egészen elnyomja a lelket, és minden örömet, minden reménységet kizár. Ez az embert végtére az elcsüggedésre juttatja.

318. §.

A szomorúság' és bánat' közösleges következése az, hogy az életerőt gyengíti, s így az életet fonyasztja és lassanként megemésztí.

Különösen a mély bánat' következései:

1. *Physikai* tekintetben; a) a bánat nem hullat könnyeket, hanem a szívbeli fájdalmat csak mély sohajtásokkal jelenti. Innen inkább emésztí a testi életet, mint a' szomorúság. b) A bánatban az érzékek megtompúlnak, a szív' munkássága s az üterek' verése elgyengül. Mellyből gyakran ájulás következik.

2. *Erkölcsei tekintetben*: a bánatos szívű ember kerüli a derült társaságokat; a vigság alkalmatlanságára van; magányba vonúl, hol a fekete és szomorú gondolatokkal szüntelen gyötri magát, — és még élve, egészen a világra nézve meghal.

Második cikkely.*A félelemből származó indulatok.***319. §.**

A *félelem* olly kedvetlen érzés, melly valamely reánk következhető rosznak képzetéből származik.

A félelem is fokenként növekedhetik. E növekedést a tengeren, mikor a szélvész öregbedik, egészen a hajótörésig, érezhetőképen lehet tapasztalni.

Innen a félelemnek — a nagyság' különbségéhez képest — különböző nevei vannak. Azon fokon, hol minden eszmélést kirekeszt, az indulat' characterét öltözi magára.

A félelem, ha csak érzés, olyan, mint a rendes szél. Indulattá válván, a forgó szélhez hasonlítható.

320. §.

A félelem alant kezdődván, fokenként növekszik, ahhoz képest, mint a félelmet gerjesztő ok nagyobbodik; s e szerint a félelem neveztetik:

1. *Nyughatatlanságnak*, ha a következendő rosz lehetségesnek képzeltetik.

2. *Szorongattatásnak*, ha a lehetőség nagyobb-nak gondoltatik.

3. *Irtózásnak*, ha a következő rosz erőnket felül haladja.

4. Legfelső foka a *kétségbeesés*, ha a következő rossz győzhetetlennek képzeltetik, elháríthatása minden reménysege nélkül. Ebből származik a *szenvedő lemondása*, vagy magunk' elszánása.

Ezen kívül ha a félelem hirtelen és váratlanul okoztatik: *ijedségnek* neveztetik. Ha oka bizonytalan és titkos: *rémülésnek*.

321. §.

A félelemnek vannak physikai és erkölcsi következései:

Physikai következései: a) A félelem a test' erejét gyengíti. Innen egy felül a lélekzetvétel nehezedik, más felül a' test' tagjai reszketnek és megmerevednek. b) A vér sebesen és nagy erővel rohan vissza a szívbe. Innen származik a testnek, nevezetesen pedig az ábrázatnak elsápadása. c) Különösen az *ijedtség* halálos betegséget okozhat, s a testi élet' működéseit egy szempillantásban megálíthatja.

Erkölcsi következései: A félelem és ijedség elveszi az elmének erejét. Ennél fogva az elme' munkáiban zavarodást okoz, a gondolkozást, ítéletet, szemlélődést és beszédet megakadályozza. Innen a félelemből és ijedségből könnyen elmebeli zavarodás következik.

322. §.

A *szégyen* olly kedvetlen érzés, melyet bennünk a gyalázattól félelem okoz, a mennyiben é-

rezve fogyatkozásainkat, mások' rossz itéletétől s a megvettetéstől félünk.

A széken növekedhetik fokként és átváltozhatnak *ijedséggé*, nevezetesen, midőn hibánk nagy, ha az eddig tudva nem volt, s annak fölfedeztetése reánk veszedelmes következést húzhatna.

Innen a magunk iránti megrettenésből sokszor öngyilkosság következhetik.

323. §.

A szégyen származik a becsület' érzéséből és féltéséből. Innen tulajdonságai ezek:

1. A szégyen jele az erkölcsi érzésnek, s ki tud szégyenleni, abban még nem aludt ki egészen az erkölcsi érzés.

2. A becsületérzés és a szégyen megoltalmazza a rényt az elvetemedéstől, mint a tövisek a rózsát. De a becsület' és szégyen' hamis képzele néha nagy gonoszságokat is szülhet, p. o. magzatölést.

3. A becsületérzés és szégyen kipótolja néha az elvek' nem létét, s az embert sok hibás lépéstől visszatartóztatja.

4. A szégyen' érzése egy kényes virág, mely könnyen elhervad. Innen ha valaki ez érzést, valamelly gyalázatos tett' végbevitelére nézve, egyszer meggyőzte: az ártatlanság szívéből örökre elenyészett.

Harmadik czikkely.

Az unalomból származó indulatok.

324. §.

Az *unalom* azon kedvetlen érzés, melyet bennünk a másoktól vett boszontások és méltatlanság gerjeszt, mely vagy szóval, vagy cselekedettel eshetik.

Az unalomnak is vannak lépcsői. Ha az unalom az indulat' tüzességére emelkedik: *boszankodás*- vagy *haragnak* neveztetik. Mind a kettő a magunkon való uralkodás' fogyatkozása.

Mind a boszankodásnak, mind a haragnak egy az alapja, t. i. a másoktól szenvedett méltatlanság' eleven érzése: de különböznek egymástól műveikre nézve.

A harag kifelé megyen és mind a test', mind a lélek' erejét nagy munkásságba hozza, hogy a megbántónak ellent állhasson.

A boszankodás nem ront ki, hanem befelé veszi magát, hol az elmét szüntelen izgatja. Következőleg a boszankodás többet árt a testi életnek, mint a harag. A nagy boszuságból származhatnak rángások, láz, ájulás, sőt halál.

325. §.

A haraggal vagy *ijedség* vagy *szégyen* van összekötve. Innen, ki megharagszik, ábrázatjában vagy elsápad, vagy eltüzül. Első esetben megret-

ten maga magától, nehogy az indulatok' hevétől elragadtatva, valami ollyat cselekedjék, mit később megbánhatna. Ettől a felháborodásnak szempillantásában lehet tartani. Második esetben, t. i. ha ábrázatjában eltüzül: a haraggal szégyen és félelem van összeköttetve. Fél ugyan is, nehogy gyöngeségét, melly szerint a megbántónak nem tud ellent állani, mások észrevegyék. Ennél fogva a maga haragját elfojtja. Ettől idővel lehet tartani.

Midőn a harag' kitörése meggátoltatik: mind a két esetben a titkos gyűlölség' és boszuállás' kivánsága fészkeli meg magát a szívben.

III.

Az elegyes indulatok.

326. §.

A *csodálkozás'* érzését okozza mind az, mi a physikai és erkölcsi világban nagy, szokatlan, rendkívüli és váratlan, s mi képzelő erőnket felül mûlni láttatik.

A csodálkozás' érzése kedvetlen és kedves érzésből elegyül. *Kedvetlen*, a mennyiben megfogásunkat akadályozza: *Kedves*, ha a nagy és rendkívüli tárgyak ismeretünknek tápláltatást szolgáltatnak.

Ha a csodálkozás az indulat' erősségeig növekszik: *bámulásnak* mondatik. A *bámulás* az ember'

gondolatát, ítéletét, szemlélődéseit és beszédét egészen meggátolja.

Obstupui steteruntque comae, et vox faucibus haesit.

327. §.

A *hév buzgalom* (enthusiasmus) tüzes indulat, melly által az igaznak és a jónak eszméjét törekszünk megvalósítani.

A *hév buzgalom*' felköltésére nem elég az értelem, és ész, hanem arra megkivántatik még az érzések' és képzelődés' elevensége, a becsület' tüzes kívánsága, s a köz jó' rendkívüli szeretete is.

328. §.

A *hév buzgalom* a tárgyak' különféleségéhez képest, különböző néven neveztetik.

1. *A vallásos buzgalom* a vallásos igazságok' terjesztésének buzgó kívánságában áll. Erre példák a világ' különféle részeibe tett térítő missziók.

2. *A közönséges emberszeretet* (philanthropia universalis), melly az egész emberi nemzet' boldogságát és tökéletesedését törekedik előmozdítani.

3. *A különös emberszeretet*, egyes esetekben; melly magát a veszedelmekben való segedelmezés által mutatja ki.

4. A haza' boldogsága-, szabadsága- és függetlenségeért való buzgóság, melly az emberrel világi szerencséjét, sőt életét is kész feláldoztatni a házáért.

NEGYESDIK KÖNYV.

A KIVÁNÓ ÉS AKARÓ TEHETSÉG.

Első szakasz.

A kívánó tehetség' első ága.

I.

A kívánságnak és az akaratnak
természete.

329. §.

A kívánság lelkünk' azon iparkodása, mellynél fogva képzelet' és gondolatai' tárgyait megvalósítani igyekszik.

Ezen tárgyak által a kívánó a maga kedves állapotját megtartani, a kedvetlent ellenben elfordítani igyekszik. Ha pedig a kívánság valamely jövőendő kedves dolgot tárgyaz: szinte törekszik azt elérni; ha a jövőendő dolog kedvetlen: annak megjövetelét akadályozni.

330. §.

Az utálatás ellenkezője a kívánságnak. Ez által vagy valamely tárgynak, vagy valamely kedvet-

leni állapotnak lételetét törekszünk megakadályozni, következőleg azt, mi kedvetlen, elfordítani.

A kívánás hasonló a vonzó -, az utálás a visszaszító erőhez. Valamint a physikai világban a vonzó és taszító erőből származnak minden jelenések: úgy az erkölcsi világban a kívánás- és utálásból.

331. §.

Valamint az ismerő, úgy a kívánó tehetség is *alsóra és felsőre* osztatik.

1. *Alsónak* vagy *érzekinek* neveztetik a kívánó tehetség, ha vagy a *kedves* és *gyönyörűséges*, vagy a *hasznos* határoztatik meg.

2. *Felsőnek*, vagy *okosnak* neveztetik szoros értelemben akkor, midőn akaratunkat erkölcsi eszmék és elvek által határozza cselekedetre.

332. §.

A kívánó tehetségnek három lehetséges tárgya van:

1. Mi *kedves* és *gyönyörűséges*; ellenkezője a *kedvetlen*.

2. Mi *hasznos*; ellenkezője a *káros* és *ártalmas*.

3. Mi *tisztességes*, vagy *általános jó* (*honestum*, seu *bonum absolutum*); ellenkezője a *rút*, vagy *gyalázatos* (*turpe*), melly *általános rossz*nak (*malum absolutum*) is neveztetik.

333. §.

Ennél fogva a kívánó tehetségben is három irány megkülönböztethető:

a) A *cselekvő érzékiség* (sensualitas practica), mellynek közvetetlen tárgya a kedves és gyönyörűsége.

b) A *cselekvő értelmesség* (intellectualitas practica); tárgya a *hasznos* vagy *káros*.

c) A *cselekvő ész* (ratio practica), tárgya a *tisztességes* vagy az *általános jó*.

334. §.

A *cselekvő érzékiség'* munkássága a kedves érzéseket megnyerni, a kedvetleneket pedig eltávolztatni törekszik.

Itt még nincs szó a reflexióról, mert egyedül csak a kedves és kedvetlen érzések által határozattik meg.

A *cselekvő érzékiség'* törvénye: *Érzéki természetünknel fogva azt, mi kedves és gyönyörűség, kívánjuk; ellenben, mi kedvetlen és fájdalmas, kívánjuk eltávolztatni.*

335. §.

A *cselekvő értelmesség* azon tehetség, melly a cselekedet' *hasznos* vagy *káros* következeit fontolóra veszi, s minket a cselekedetre vagy a *haszonnak*, vagy a *kárnak* képzele és reménysége által határoz.

Ezen tehetség már az *értelem'* szemlélődésénél fogva dolgozik.

Törvénye: *Értelemes természetünknel fogva azt, mi hasznos, kívánjuk: mi káros és ártalmas, kerüljük.*

336. §.

Ha a kívánó tehetség egyedül az érzéki ösztönök, azaz, a kedves és kedvetlen érzések által határoztatik, legkisebbet sem tekintve a cselekedet' jó vagy rossz következéseit, *állati kénynek* (arbitrium brutum) neveztetik.

Ha pedig a kívánó tehetség az értelem' fontolása és szemlélődése által határoztatik meg, következőleg a cselekedet' következéseit fontolóra veszi, *emberi* vagy *értelmes akaratnak* (arbitrium humanum, seu rationabile) neveztetik.

337. §.

A cselekvő, vagy törvényadó ész (ratio practica) azon tehetség, melly a maga törvényadó tekinténél és hatalmánál fogva szabályt alkot, s a cselekedeteknek csupán csak belső jóságokra figyelmez, következőleg tőlünk azt kívánja, hogy cselekedeteink az erkölcsi törvénynek mind betűjével, mind lelkével egyezzenek.

Ha cselekedetünk az erkölcsi törvény' lelkével egyezik: a cselekedetet tökéletes szükségességgel parancsolja — ha szinte nem volnának is annak ránk nézve kívánatos következései. Ellenkező esetben teljes szükségességgel tilalmazza azt, bár ha nagy haszon háramolnék is belőle reánk.

Innen az emberi eszes természet' törvénye ez: *Eszes és erkölcsi természetünknel fogva helyben hagyjuk és kívánjuk, mi tisztességes és általán*

jó, s mik gyalázatosak, és önmagokban rőszak, helyben nem hagyjuk, sőt kárhoztatjuk.

II.

A' szenvedelmek.

338. §.

A kívánságnak különböző módosításai s annál fogva nevei is vannak:

1. A kívánság neveztetik *ohajtásnak* (desiderium, ha valamely jövő dolgot tárgyz, mellynek nem bírása ránk nézve szenvedés.

2. *Hajlandóságnak*, ha e kívánság hosszas szokás által bennünk kész tehetséggé vált. A hajlandóságnak felsőbb foka *erős hajlandóságnak* (pro-pensio) neveztetik.

3. *Szenvedelemnek* (passio) ha a kívánság bennünk tartós, és uralkodó.

A mint van az érzés az indulathoz, úgy van a kívánság a szenvedelemhez. A szenvedelem' legfelső foka *kórnak* (libido, Sucht) neveztetik.

339. §.

Az indulatok és szenvedelmek a következő pontokban különböznek:

1. Az indulatok tüzes és hirtelen való felháborodások, mellyek kevés ideig tartanak. A szenvedelmek pedig tartós hajlandóságok, mellyek idővel mély gyökeret vernek a lélekben. Az indulatok az

érző —, a szenvedelmek a kívánó tehetségre tartoznak.

2. Az indulat hebehurgya, p. o. a harag; a szenvedelem pedig időt veszten magának, és lassan fontolgat, p. o. a boszuállás' kívánsága.

3. Az indulat az embert csak kevés időre fosztja meg szabadságától, a szenvedelem néha örökre.

4. Az indulat olyan, mint a lőpor' fellobbanása, melyből néha, a cselekvő' akarátja ellen is, iszonyatos gonoszságok származnak, p. o. gyilkosságok: a szenvedelmes ember a gonoszat elvből cselekszi. Az indulatossággal tehát összefér a' szív' jósága: a szenvedelemmel annak veszettsége van összekötve.

5. Az idulatok úgy dolgoznak, mint az árvíz, a szenvedelmek, mint a csendes folyó vizek. Az indulat a testi életre nézve olyan, mint a gutaütés: a szenvedelem száraz betegség.

A szenvedélyes embertől inkább félhetni, mint az indulatostól. Egyébiránt az indulatosság és szenvedelem ritkán találtnak ugyan azon egy személyben. —

340. §.

A szenvedelmek vitetnek:

1. *Személyekre.* A személyek iránti szenvedelmek erednek: a) szeretetből; b) szeretetlenségből.

2. *Bizonyos tárgyakra,* millyenek a külső jók, a szabadság, becsület, rang, méltóság, hatalom.

Ha a szenvedelemmel indulatosság' köttetik össze, *tüzes szenvedelemnek* nevezetik.

I) A személyek iránti szenvedelmek.

Első czikkely.

A szeretetből származók.

341. §.

Alapja minden szenvedelemnek az *önszeretet* (amor proprius). Hogy magunkat szeressük, ezt az ösztönt belénk a természet plántálta; következőleg ha természetes határok közt marad, ártatlan ösztön.

De ez az ösztön el is fajulhat, és a szenvedelem' characterét öltözheti magára. Illyen

1. *A magunk' vak szeretete*, vagy az *önző magaszeretet*, mellynél fogva ön tökéletességeinket a valóságnál nagyobbaknak képzeljük. Ebből, mint eredeti forrásból származnak más szenvedelmek, p. o. a hiuság, kevélység, fenhéjazás, nagyragyás, stb.

2. *Az önkórság* (solipsismus), mellynél fogva egyedül magunkat tartjuk ön céloknak, minden más embereket pedig úgy nézünk, mint csupa eszközöket személyes céljaink' és hasznunk' előmozdítására. Innen származott a *zsarnokság*.

342. §.

A magunk' természetes szeretetével merőben ellenkezik:

1. *A magunk' önkénytes rongálása és kinzása*, melyet nem csak a művelt, hanem a vad népek között is hehet tapasztalni. Ennek alapja a tudatlanság, a felhevült képzelődés, a csalfa vallásos képzetek, s a vakbuzgólkodás.

2. *A szántszándékos öngyilkosság*. Az öngyilkos nem a lételt gyűlöli, hanem csak szerencsétlen jelenvaló állapotját kívánja változtatni, és jobb állapotra átlépni. Fel lehet tenni, hogy az öngyilkos nagyobb, kisebb mértékben meg van elméjében háborodva.

343. §.

A második szenvedelem a *nemi szeretet* (amor sexualis), mely a más nemen levő személy' tökéletességeinek látásából származik.

A nemi szeretet könnyen fölemelkedik a szenvedelem' tüzeségére, és néha dühösségig megyen. Ezen állapotban a szerelmes nem látja többé a szeretett személy' hibáit és fogyatkozásait.

A nemi szeretet megnemesíttetik az által, ha a szeretett személy értelmi és erkölcsi tökéletességei által határoztatik. Ez a szeretet nem olly tüzes, mint az, mely testi kellemek által gerjesztetik fel: de tartósabb, és még akkor is megmarad, mikor a külső kedvesség rég elhervadt.

344. §.

A harmadik szenvedelem a *szülők' szeretete* gyermekeik iránt. Ez ugyan nem hozza magával szükségesképen a szenvedelem' bélyegét, de néha

még is fölemelkedik a szenvedelem' tüzességére, mikor a szülők gyermekeik' tökéleteségeit a valónál nagyobbaknak képzelik, s hibáikat éppen nem látják.

345. §.

Hogy a szülők gyermekeiket szeressék, a természeti ösztön' munkája: de azzal sokféle homályos, vagy tiszta reflexiók is csatlódnak össze.

1. A szülők úgy nézik gyermekeiket, mint ön testök' részeit.

2. Örvidenek annak, hogy lételők gyermekeikben megsaporodott, kik által nevöket a mara dékra által bocsátják.

3. Ide járul a szülők' emberisége és szánakozása a gyermekek' ügyefogyott koruk iránt. Ezen érzést a jó szívű szülőkből soha semmi változás egészen ki nem törölheti.

4. Része van e szeretetben a jövőendő erőtlenség' meggondolásának is. Ugyan is a szülők gyermekeiktől öregségökben természet szerint, háladoságot, oltalmat és segedelmet várnak.

Neveli még e szeretetet a hosszas szokás, s azon gyönyörűség, mit a gyermekek szülőiknek okoznak.

346. §.

A gyermekek' szeretete szülőik iránt kimutatja magát:

1. *Úgy mint hála' érzése*, melly cselekedetben nyilatkozik a szülők iránt, mint a kiktől testi lételőket, világi szerencsájöket, és boldogságokat vették, és kiknek dajkálkodó kezeik közt növekedtek fel.

2. *Mint tisztelet' érzése.* T. i. a gyermekek a szülőktől nem csak testi, hanem erkölcsi lételőket, és formáltatásokat is vették; minél fogva tisztelettel tartoznak irántok viseltetni.

3. *Mint bizodalom.* T. i. a jó szívű szülőkben soha sem alszik ki gyermekök iránti szeretetök; minél fogva a gyermekek is mindenkor bátran bizhatnak az atyai és anyai szívhez.

Második czikkely.

A szeretetlenségből származó szenvedelmek.

347. §.

I. A *gyűlölség* mindenkor ellenséges indulatból származik. A ki mással annyira ellenkezik, hogy annak még csak neve és képzelése is minden érzését felforralja; jele, hogy gyűlöli őt.

A szeretet és gyűlölség közt a különbség ez:

1. A szeretet mint együttérzés *hasonszenv* nyilatkozik, a gyűlölség mint ellenérzés, *ellenszenv*.

2. A szeretet egyesülni kíván a szeretett személylyel: a gyűlölség megválni.

3. A szeretet gyönyörűséget érez mások' tökéletességéből; a gyűlölség a mások' boldogtalanságából.

348. §.

II. Az *irigység* és irigykedés a mások' boldogságából, és tökéletességéből érzett unalom.

Ha ez érzés csak az unalomban határozódik, *irigységnek* neveztetik; ha vele mások' birtokának ohajtása jár, neveztetik *irigylésnek*. Az irigylésnek külső jelekkel esett gyakori kijelentése *irigykedés*.

Ha az irigység mások' becsületének sértésére becsmérlésére és rágalmazására fakad; *kajánságnak* (livor) mondatik.

Az irigységnek lehetnek tárgyai: a) A külső jók, szerencsénk és világi boldogságunk. b) Tökéletességeink és érdemeink, melyeket az irigység úgy kísér, mint a testeket az árnyék.

349. §.

III. A *felekezetesség* abban áll, ha az együttérzést, az emberi szeretetet, és jóakaratot csak azokra szorítjuk, kik velünk a vérség', nemzetiség' és vallás' szorosabb kötelei által vannak összekötve. Ellenben az ellenkező felekezeteknek tüzes buzgósággal kívánunk ártani.

Innen származik a különböző vallásos felekezetek közt uralkodó örökös gyűlölség is, nem csak a pogányok és a keresztyének közt, hanem ottan ottan a keresztyén felekezetek közt is. Innen a vallásbeli üldözések.

350. §.

IV. A *boszuvágy* azon gyönyörűség, melyet valaki a megbántón vett elégtételből vesz. Ez a gyűlölség' legfelső mértéke, mely az ártás és üldözésekben mutatkozik.

Az együttérzés és boszuvágy két ellenkező sa-

rok. Az első az emberek' boldogságát előmozdítani, az utolsó azt lerontani törekszik.

A boszuállás lehet: a) Fontoló, ha a megbántást alkalmas időre halasztja. b) Titkos és elrejtett, melly a barátság' álorczája alá rejtezik. c) Alácson, ha egy hatalmas egy szegény embert üldöz.

351. §.

V. A *gonosz-szívűség* (malitia, Boshafteit) a mások' szenvedéseiből és kinjaiból érzett pokolbeli öröm.

Ez az emberi érzés' tökéletes következése, melly a mások' kinzását czélul teszi magának, még akkor is midőn legkisebb bántás által sem ingereltetik.

Ezen gonosz-szívűség v. feneség a hosszas kegyetlenkedésből származik, az arra való nagy hajlandóság az elméleti megháborodásnak jele.

Voltak szörnyetegek, kik az emberek' kínoztatásából édes gyönyörűséget éreztek, mint Tiberius, Caligula, Nero, Demitian, Pizarro.

II) A tárgyak iránti hajlandóságok.

352. §.

Azon tárgyak, mellyek iránt az emberben uralkodó hajlandóságok lehetnek, a következő pontok alá mehetnek: testi gyönyörűség; vagyon, vagy külső jó, tisztesség, becsület, rang és méltóság; szabadság; hatalom és uralkodás.

353. §.

I. A *gyönyörűség* alatt lehet érteni mind azon

uralkodó hajlandóságokat, melyeknek tárgya és célja a testi gyönyörűséggel élés. Ide tartozik:

1. A *falánkság*, melly magát az eledelekkel mértékletlen élésben mutatja ki, s vagy az eledelek' *mennyiségére* (torkosság), vagy *különféleségére* vitetik (nyalánkság).

2. Az *italkór* v. iszákosság, melly az életművek' kedves illettetéséből, s a hosszas szokásból származik.

3. A *bujaság* és *feslettség*, melly a nemi ösztön' szertelen és tilalmas kielégítésében áll. Mind ezen hajlandóságok, ha uralkodókká lesznek, leszállítják az embert emberi méltóságából s az oktalan állatokkal egy rangba teszik.

354. §.

A *kéjvadászás'* ösztöne, az emberben természetes és ártatlan ösztön. De uralkodó hajlandóság válván belőle, néha csaknem a dühösségig megyen.

Ide tartozik különösen a *játékkór*, melly legnagyobb ingerrel bir minden egyéb illy ösztönök között. Ez inger pedig az időtöltésből érzett gyönyörűség' nyervágy' a remény és félelem' egymást erő kedves változása.

A játékkórság, következesei nézve olly örvény, mellybe a drága idő, szerencse, becsület, és az erkölcsi character temettetik el.

A játékkór megvan a művelt nemzetek közt, s általa néha a tehetsős emberek is utolsó szükségre jutnak; de megvan a műveletlen népeknél is. Az indiai Ar-

chipelagusban az indusok a szerencse játéknak feláldozzák minden javaikat, gyermekeiket, feleségeiket is. Egy *Nola* nevű király Sumatra' szigetén országát és szabadságát koczka által veszítette el.

355. §.

A vagyon' szeretete és kívánsága az emberben természetes hajlandóság; de az elfajulhat ocsmány szenvedelemmé, melly sem a tisztességnek, és illendőnek érzése-, sem a kötelességek által nem mérsékeltek, s akkor *vagyonkór*nak (libido habendi) nevezetik.

A vagyonkór két formában jelentkezik:

1. *Mint szerzéskór*, melly a gazdagság' esztelen összehalmozásában áll, néha minden okos cél nélkül.
2. *Mint a szerzett gazdagság' megtartásának kórsága*, melly különösen *fösvénység*nek nevezetik. Ennek nem az célja, hogy a gazdagsággal éljen, hanem hogy bírja, minden cél nélkül.

A fösvénység' fokai:

1. *Szűkmarkuság* (tenacitas), melly a költséget csak az elkerülhetetlen szükségekre szorítja.
2. *Fukarság*, melly még a szükséges költségeket is a lehetőségig megszorítja; és *zsugoriság*nak, v. *zobrakság*nak nevezetik, ha ki a legkisebb költség' kiadásában is a szörszálhasogatásig pontos, és epekedő; *piszkosságnak*, vagy *szennyos fösvénység*nek, melly ocsmány, és alacsony cselekedetekre is vetemedik.

356. §.

A pénz' szeretete' egy neme a vagyon' szeretetének, melly különösen a pénz' birtokát irányozza. Ez magában még tiszteséges lehet; s meg kell tőle különböztetni a *pénzkórt*, melly különböző formákban jelentkezik: a) mint a pénz' látásából —, b) mint annak számlálgatásából származó gyönyörűség, c) mint a pénzdüh, mellynél fogva a fősvény vad gyönyört érez, ha a pénzt csak meg is illetheti, vagy abban magát megheverheti, mint Suetonius írja Caligula császárról: *Novissime contrectandae pecuniae cupidine incensus, saepe super immensos auroreorum acervos spatiosissimo diffusos loco, et nudis pedibus spatiatus, et toto corpore aliquamdiu volutatus est.*

357. §.

A *kevélység* magunknak mások felébe emelése azok' megvetésével. A kevélység' alapja a vak önszeretet, minél fogva a kevélység már *kórság*.

A *fenhéjazás* a közönséges kevélységtől fokra különbözik, és neveztetik puffadt és felfuvalkodott kevélységnek, *dagálynak*, pöfnek. Bélyegei

1. A fenhéjazó az önszeretettől megvakíttatva, magának véghetetlen nagy érdemet tulajdonít, de mellynek csak a külső rangban van alapja.

2. Másoktól szoros jog szerint megkívánja, hogy képzelt nagyságát megismerjék, és őt, ön becsök' megtagadásával is tiszteljék. Következőleg másoktól

meghunnyáskodást földig megalázódást és porban csuszást kíván.

3. Ha mások megvonják tőle a tiszteletet: bosszankodik, és feltűzül.

Az illy kevélységben bizonyos visszataszító erő van, melly a 'szíveket magától elidegeníti.

358. §.

A becsület' szeretete' azon tisztesség' kívánása, mellyet más emberek irántunk, személyes tökéletességeinkért, szóval, vagy cselekedettel jelentenek ki. Hogy illy megbecsültetést szeressünk, természetes dolog: Nem lehet ugyan is senki olly elvetemedett, hogy a mások' róla való jó, vagy rossz vélekedését számba ne vegye.

A becsület' szeretete azonban szenvedélylyé is elfajulhat, mellynek már az elve sem tiszta, és nemis. Illyen

1. A *hiúság*, melly már meg nem elégedvén önbecse' érzésével, s a mások' jó vélekedésével, a dicséretnek, hírnek, és másoktól magasztaltatásnak örvend.

2. A *nagyraugvás*, a tisztességnek mintegy szomjuhozása, melly kivált annak külső jelein kapkod, millyenek a címek, megkülönböztetések, rang, méltóság, hivatalok. A nagyra vágyó nem a valódit keresi, hanem a külső fényt, és tetszést.

3. A *nagyraugvás*' legfelső foka a *becskór*, melly már épen nem veszi számba, akár igazságos, akár igazságtalan eszközökkel érje el célját.

A nagyravágyásnak egy különös faja a *hírszomj* v. *dicsvágy*, melly a hírnek és dicsőségnak tüzes kívánsága.

359. §.

A szabadság' természetes ösztöne és szeretete minden emberrel vele születik. De ezen ösztön néha *szabadság-kórrá fajul*, melly minden polgári rendnek s a szabadság' igazságos megszorításának ellensége, s így végre sem egyéb, mint *fejtelenségre* törekedés, *politikai fanatizmus*, mellynek alapja a rosszul értett szabadság, és egyenlőség. Legtöbb néptámadások e forrásból vevék eredetöket.

360. §.

A hatalom' és uralkodás' ösztöne is természetes ösztön, és magában lehet igazságos és tisztességes, ha bölcseséggel, s az akarat' jóságával van egybekötöttve. De ezen kívánság betegséggé is fajulhat, melly uralkodás-kórság v. *önkénykór*nak neveztetik, midőn másokon erőszakos, határtalan, és szabad kény szerinti hatalmat kíván gyakorolni.

Innen az önkény' kórsága annyi, mint zsarnokságra törekedés. Minden zsarnok Caligula' elvét tartja: *Memento, omnia mihi in omnes licere*. E szenvedelem' egyik neme a *hódítás' kórja*, melly szerint némelly uralkodók az igazi nagyságot és dicsőséget nem a népek' boldogításában, hanem véres háborúk és népek' hódoltatásában keresik — honnan eleitől fogva véghetetlen sok rossz áradott az embe-

ri nemre. Illy hódítók voltak Alexander, Caesar, Atila, Napoleon.

Második szakasz.

A kívánó tehetség' felső ága.

361. §.

A kívánó tehetség' *felsőnek* vagy *okosnak* neveztetik, midőn az akarat az ész' eszméi és elvei által határoztatik cselekedetre. Következőleg midőn cselekedetünk' zsinórmértéke zsinórmérték lehet minden okos teremtetésekre nézve.

362. §.

Az erkölcsi szabadság, vagy *általános önkényesség* az embernek azon tehetsége, mellynél fogva elhatározásain tökéletes uralkodása lehet, az önszeretet' hatalmát eszmék és elvek által meg bírja győzni, s magát cselekedetre egyedül az ész' parancsolatja szerint határozhatja.

A törvényadó ész' ezen tulajdonsága *öntörvényadásnak* (autonomia) neveztetik, melly szerint az ész' egyedül a maga törvényadó tekinteténél fogva nekünk törvényeket szabhat.

Ha az ész' törvényadása iránt kész engedelmes-séggel viseltetünk: egyfelül szabadságunkat nyilatkoztatjuk ki, másfelül pedig magunknak erkölcsi érdemet szerzünk.

363. §.

Az erkölcsi szabadság' alapja az erkölcsi törvény' öntudatában van. Ugyanis a mi lelkünkben levő erkölcsi törvény némelly cselekedeteket tökéletes szükségességgel parancsol, másokat pedig tilalmaz. Ezt minden ember érzi magában.

Az ész és lelkismeretnek ezen kimondásából szükségeskép következtetünk a cselekedet' lehetséges voltára, azaz: a szabadságra. Mert ha erkölcsi szabadsággal nem bíránk, az ész' parancsolatja, és tilalma tökéletes ellenkezést foglalna magában.

Innen az erkölcsi törvény' öntudása az erkölcsi szabadságra nézve *ismeret' elve* (principium cognoscendi).

364. §.

Erkölcsi rabszolgaságnak nevezzük az ember' azon állapotját, melyben a testi kívánságok és hajlandóságok megrögzének, s az érzékiség' hatalma az ész' erejét megtöri.

Ha a kívánságok és hajlandóságok az ész' ereje által többé meg nem szoríttatnak, nem mérsékeltetnek: tökéletes uralkodást nyernek az emberen; s minél nagyobb, annál kisebb leszen a szabadság' ereje.

365. §.

Az akarat' tökéletességei ezek:

1. *Az állandóság.* Állandó az akarat, ha mindenkor ugyan azon egy czélnek elérésére intéztetik. Ennek csak akkor van hecse, midőn a czél az er-

kölcsi törvénnyel egyezik, és ezt a czélt jó eszközök által törekedik elérni.

2. A *szilárdság*. Erős, szilárd az akarat, ha számba nem véve az akadályokat, és veszedelmeket, az ember mégis teljesedésbe veszi akaratját.

Ennek nagyobb foka *állhatatosságnak* nevezetik, millyen volt péld. Regulushan. *Atqui sciebat, quae sibi barbarus tortor pararet tormenta.*

366. §.

Az ál- és hamis állhatatosság' különböző lépcsői és nevei:

1. A *makacsság* (*pertinacia*), melly szándékától még helyes okok által sem engedi magát elmozdítani. Midőn ezen makacsság az ismeretekre, és elvekre viteti ki *logikai önkórnak* (*egoismus logicus*) neveztetik. Így hajdan Abaillard Péter: *Si omnes patres sic — at ego non sic.*

2. A *konokság* (*pervicacia*). Konok az, kinek akaratja kemény, és hajthatatlan, ki akaratját bár mibe kerüljön, megvalósítani erőködik. Ennek közelebbi példája II. Mahmud zultán.

3. *Megátalkodottság* (*obstinatio animi*), ha kézzel fogható okok által sem engedi magát szándékai- s értelmétől elmozdítani; mint azon barát, ki Copernicus' rendszere iránt semmiképen meg nem akart győződni. Mikor azt mondták, hogy nézne be a távcsőbe, s legottan meg fog győződni annak igazsága felől ezt felelte: *Inkább bele sem nézek, hogysem meggyőződjem.*

367. §.

Charactert (szilárd lelkületet v. szívbélyeget) tulajdonítunk annak, ki a maga elhatározásai és cselekedeteiben az ész' szoros, és változhatatlan elveit követi; s illy ember elhatározásaiban állandó. A ki ellenben hullámozó érzéseit követi, ingatag és szüntelen változik.

368. §.

A character:

1. Neveztetik *jónak*, ha az ember' személyes elvei az erkölcsi törvényből, vagy a kötelességek' változhatatlan zsinórmértékéből folynak.

2. *Rosznak*, ha az ember' vezérelvei haszonkeresésben v. önzésben alapszanak.

3. Néha neveztetik *nagynak*, és *fenségesnek*, ha törekedése' tárgya az emberi nemzet' boldogságának, tökéletességének előmozdítása; tehát egyfelől az igazság' felvilágosodás' vallás' és törvényes szabadság' terjesztése, másfelől a tévelygés, babona, sötétség és zsarnokság' ostromlása.

ÖTÖDIK KÖNYV.

AZ EMBERI LÉLEK' KORTANJA.

---

369. §.

A lélek' betegsége alatt értjük:

1. Azon állapotot, melyben a léleknek vagy minden, vagy némely tehetségei a természettel ellenkező irányt vesznek, következőleg munkáikban, természetes rendeltetésöktől eltávolznak.

2. A lélek' betegségében egy ellenállhatatlan ösztön kényszeríti az embert arra, hogy a gondolkodásban és ítéletben a rendes zsinórmértéktől eltávolozék.

3. A lélek' betegségében valamellyik lelki erő rendkívül magas hatóságra emeltetik, melly a léleknek több tehetségeit elnyomja, mind addig, míg e felmagasztaltatás tart.

370. §.

A lélek' betegségeit két rendre oszthatni. Az első magában foglalja azon betegségeket, mellyek mulékonyak, és szelidebbek; a) második, mellyek állandók, és erőszakosabbak.

Első szakasz.

A mulékony lelki betegségek.

271. §.

A mulékony lelki betegségek a következők az *elszóródás, elmerülés, szédülés, ájulás, tetszhalál, elragadtatás, merevültség, nehézkór és nyomag.*

372. §.

Az *elszóródás*, a figyelem' erőtlensége, tehetlensége, melly szerint a figyelem a tárgyak közt bolyong, de egyikén sem bír megállapodni. Úgy lehet tehát ezen állapotot tekinteni, mint céliránytalan munkásságot. Az elszóródás betegséggé válik, midőn késztetettséggé változik; az emberen uralkodóvá leszen annyira, hogy az ember a maga akaratjával nem tudja többé meggyőzni.

273. §.

Az *elmerülés*, andalgás, mélázás, a lélek' azon állapota, mellyben figyelmét kevés vagy épen csak egyetlen egy tárgyra szegzi; legtöbbször pedig saját gondolatjaira.

Ha az andalgás szokássá válik, uralkodó leszen, s mintegy hajlandósággá válik; lelki betegségnek mondhatni. Ezt a lélek' akaratja által már nem lehet mérsékelni, s végre búkomorsággá (melancholia) változik.

374. §.

A *szédeltetés* azon állapot, melyben a tárgyak' benyomásai összefolynak, s az érzékek meghomályosodnak. Itt vagy a tárgyak láttatnak mozogni, vagy a szédülő látszik kerengeni, vagy pedig egy nagy mélységbe lesülyedni.

A szédülés abból származik, ha valamelly nagy mélység áll előttünk, a térnek határai ingadoznak, s állásunk bizonytalan. Ekkor t. i. az agy felgyúlad, s azzal együtt a képzelődés; a vér, és a nedvek sebes folyamatba jönnek, s innen a képzetek' sebes következése is.

375. §.

Az *ájultság* azon állapot, melyben az érzékek enyésznek, a képzetek megzavarodnak, az öntudat pedig vagy egészen, vagy csak részszerint elnyomatik.

Származik vagy a szívnek elgyengüléséből, vagy az indulatok- és szenvedelmekből. Az indulatok közt az ájulás' fő oka az ijedelem.

376. §.

A *tetszhalál* v. *álhalál* azon állapot, melyben a tagok elgyengülnek, megmerevednek, önkényes mozgásaik, nevezetesen a nyelvé, megszűnnek.

Ezen állapotban az ember gondolatait, és érzéseit, szóval arcvonásokkal, vagy tagjai' mozgatásával nem tudja kifejezni; azonban a körülállók' beszédét jól hallja, s öntudata épen marad.

377. §.

Az *elragadtatás* abból származik, ha a képzelem tüzes, érzékeny és állandóul ugyan azon egy tárgyra szegeztetik; az érzések és az indulatok pedig olly erősek, hogy az öntudatot is meghomályosítják. Ezen állapotról mondatik, *hogy az ember magán kívül ragadtatott.*

378. §.

A *merevültség* (catalepsis) azon rendkívüli kóros állapotja az embernek, melyben az önkénytes mozgások egészen megszűnnek, és a tagoknak csak szenvedő hajlékonyságok marad meg, úgy, hogy azok megtartják azon helyheztetést, melyben a roham' kezdetekor voltak. Egyébiránt a szenvedőnek tagjait akármelly helyheztetésbe lehet tenni.

Ezen állapotban az érzések' munkássága megszűnik, az öntudat elenyészik, s az akarat' hatása az izmokra fel van függesztve. Következőleg a szenvedő meghalt emberhez hasonlít.

379. §.

A *nehézkór*, nehéznnyavalya v. nehézség azon állapotja az embernek, melyben a szem érzéketlen a világosság iránt, a beszéd' életművei meggátlódnak, az öntudat elenyészik. Ha gyakran előfordúl, általa a lelki tehetségek lassanként eltompulnak.

Okai: Ha korán forrásba jő a főbeli vér, ha a képzelem igen eleven, az indulatok tüzesek, a lélek' tehetségei rendkívül megfeszítettnek.

380. §.

A *nyomag* (incubus) kedvetlen és rendkívüli állapot, melyben az embert álmában bizonyos testi szorongattatás fogja el, úgy hogy mind a beszédre, mind mozdulásra tehetetlen.

Oka a vérnek nagy erővel és sebességgel a szív' üregébe rohanása.

E kínos állapot' okát a képzelem vagy valamely rettenetes jelenésekben, vagy valamely nagy teherben keresi, mely a testet nyomná.

Második szakasz.*Az állandó lelki betegségek.*

381. §.

Az állandó lelki betegségek közönséges névvel *elmeháborodásnak* (perturbatio mentis) neveztetnek. Az elméjében megháborodott embernél az értelmi tehetségek — úgy szólva — kimentek helyökből, s az emberiség' körén kívül tétettek. Az illy ember gondolatait saját törvényei szerint rendeli, melyek a tapasztalással ellenkeznek.

Az elmeháborodásnak kétféle bélyege van, t. i. a *közértelem' elvesztése*, s a *magánérzés* (sensus privatus).

382. §.

Az elmeháborodásnak kétféle következései vannak :

I. *Belső*k, mellyek az öntudat' rendetlen változásaiban állanak. A háborodás' állapotját úgy írják le azok, kik arra homályosan visszaemlékeznek, vagy mint az álom', vagy mint a részegség' állapotját, vagy mint szédülést, mint a képzetek' sebes egymásra következését.

II. *Külső*k, mellyeket lehet tapasztalni: a) A megháborodottak' rendetlen beszédökben; t. i. nem követik abban az értelem' törvényeit. b) Cselekedeteikben, mellyek *magokat* az értelem rendetlen munkájához szabják.

383. §.

Az elmeháborodás' legközelebbi okát az agy' rendetlen állapotjában kell keresni. Távolabbi okok:

I. *Physica*iak: a) Bizonyos eredeti, és a születéstől vett hajlam a háborodásra. Innen nem bátor-ságos olly családba házasodni, mellyben valaha csak egyetlen egy megháborodott volt is. Soha sem tudhatni, mikor fog a gyermekben a megháborodás kiütni. b) Olly okok, mellyek az életműségben rendetlen mozgásokat okoznak, millyenek a gyomor' megromlása, béldugulás, a kivetésnek meggátoltatása, a nyálkás nedvek' meggyülése, kiütések' időelőtti meggyógyítása, az aranyér és hószám' elnyomatása, stb. c) A rendkívüli feslettség'

következései. d) Physikai mérgek, melyek által a vér felgyulad és megromlik.

II. *Lelki okok*: a) az erős indulatok és felháborodások, főképen az *ijedelem*. b) A ki nem elégíthető szenvedélyek, millyenek a kevélység, nagyravágyás, vagyonkór, a szerencsétlen szerelem, féltékenység; e két utolsó különösen az asszonyi nemben. c) Szerencsétlen esetek s az azokból folyó elcsüggedés. d) Hamis vallásbeli képzetek, melyek az elmét félelemmel borítják el, szorongattatják, és végre elcsüggedést okoznak. e) A szerencse' hirtelen változása, mellynél fogva valaki a tehetőség' állapotjából rögtön végső szegénységre jut.

384. §.

Az elmeháborodásokat a lélek' fő tehetségei szerint osztályozhatni; t. i. vannak betegségei: 1. Az ismerő-, 2. az érző-, 3. a kívánó és akaró tehetségnek.

385. §.

Az ismerő tehetség' betegségei I. az ábrándozás, melly közönségesen, tüzes és vak buzgólkodás a képzelem' szüleményei iránt. Az ábrándozóban a képzelődés tüzes, és azon pontra emeltetett, mellyben csalfa képzelményeit valóságos tárgyaknak tartja.

Az illy rendetlen képzelem túl csapong az emberi ismeret' korlátaín, üres, transcendentalis világban bolyong, és olly tárgyakról tulajdonít ma-

gának képzelt ismereteket, melyek lehetetlenek. Ezen kívül befolyást tulajdonít magának a physikai és lelki világba.

386. §.

Az ábrándozásnak két fő neme van, u. m. a *valódi ábrándozás*, melly magát a tapasztalás' tárgyaival foglalja; és *eszményi ábrándozás*, melly eszmék és képzelmekekkel foglalkodik.

387. §.

A valódi ábrándozásra tartozik 1) az *érzéki ábrándozás*, melly szerint valaki a valóságos tárgyaknak kelletinél nagyobb becset tulajdonít; és

2) *physikai ábrándozás*, melly a természetben csodás erőket költ, melyekből a' természeti jeleknek magyarázza; az emberi sorsba és állapotba a csillagoknak különös befolyást tulajdonít, s azt hiszi, hogy bizonyos ízetlen és esztelen mondókák által mind a testi, mind a lelki világot szabad kénye szerint kormányozhatja. Illyenek az alchymisták, astrologusok, chiromanták, kincásók, jósok, kúrúzsok stb.

388. §.

Az eszményi ábrándozás' nemei

1. A *metaphysikai ábránd*, melly az emberi ismeret' korlátain kívül levő dolgokat törekedik megismerni, p. o. az isten', világ és lélek' belső természetét.

2) *Politikai ábránd*, melly az egyenlőség' és szabadság' képtelen képzetek által megvakíttatván, a

dolgok' új változásaira törekszik, az alkotmányokat és fejedelmi eszméket felforgatni igyekszik.

3. *Theologiai ábránd*, melly az isten' belső természetét törekszik megismerni, nem az ész', hanem a kicsapongó képzelem' segedelmével.

4. *Erkölcsei ábránd*, melly az ember' kötelességeit valamely felsőbb, mennyei megvilágosodásból hozza le, az ember' tökéletességét olly dolgokba helyheti, mellyeknek egyedül a balvélemény tulajdonít erkölcsi érdemet, p. o. testi sanyargatások, kínzások, böjtölések, bucsujárások stb.

5. *A vallásos ábránd*, melly a theologiai és erkölcsi ábrándból elegyül. Ennek characterei: a) Kijelentéseket veszen az istentől. b) Az isten' természetét akarja megismerni. c) Egyedül magának tulajdonít üdvözítő hitet. d) A világosságot nem állhatja, az emberi indulatokat kárhoztatja.

Ha tüzes indulat és türedelmetlenség köttetik össze vele: akkor fanaticismusnak, vagy *vakbuzgólkodásnak* neveztetik.

389. §.

II. Az *őrültség* (delirium, Wahnsinn) különösen a zavarodott képzelem' nyavalyája. E betegségben az ítélő és okoskodó tehetség ép marad, de a megzavarodott képzelem hamis képzeleteket állít elő, mellyeket valóságos tárgyaknak hiszen.

Az őrült tárgyakat lát, a mások' beszédét hallja, lelkekkel beszél, és társalkodik, mellyek csak

képzeletében vannak. Illyen volt Tasso, a Hyerosolomias' költője.

390. §.

III. A *tébolyodás'* (Verrücktheit) tulajdona az, hogy az értelem a tárgyak' megítélésében maga rendes munkásságától eltávozik.

Néha a tébolyodottnak elméjében csak egyetlen egy álló v. rögzött eszme van, néha egynél több. A tébolyodottak helyesen ítélnék más tárgyakról, míg a megrögzött eszmére nem bukkannak. Ekkor azonnal mindent összezavarnak.

391. §.

A tébolyodás három féle formában jelentkezik:
t. i. mint eszelősség, dőreség és bolondság.

1. Az *eszelősség* (insania, Wahnwitz) az ítélő tehetség' megzavarodása, mellynek helyét a termesztő képzelem pótolja. A képzelem összeköti, miket az ítélő tehetség által kapcsolni lehet.

Az illy eszelősök nehéz problémák' megfejtésével és nehéz tervek' kivitelével foglalkodnak.

2) A *dőreség* (vesania, Aberwitz) a megzavarodott ész' betegsége.

A dőre olyan dolgokat akar megfejtteni, és magyarázni, mik az emberi ész által megfoghatatlanok és megmagyarázhatatlanok, mint péld. a kör' négyszöge, az örök mozgony, a sz. háromság' titka, a hölcsek' könyve stb.

A dőrök rendszerint szelídek, csendesek és meglegedettek, elhítetvén magokkal, hogy olly

dolgokat fejtettek meg, mik a halandókra nézve megfejthetetlenek voltak.

3) *A bolondság* (stultitia, Narrheit). A bolondok' fejében hamis képzeletek vannak ön személyök' érdeme iránt. Illy bolondok azok, kik magokat császárok, királyok, fejedelmek, pápák, bibornokok, nagy hadivezéreknak, vagy a sz. háromság' valamelyik személyének tartják.

Az illy bolondok többnyire vigak, és tetszenek magoknak, ha rögzött képzeleteikkel egyezőleg cselekedhetnek.

Illyen volt p. o. Titel, jenai professor, ki magát római császárnak hitte.

392. §.

Az érző tehetség' betegségei 1. a *rászt*, vagy lépkór (hypochondria), melly a képzelődés' betegsége. Ezen baj valamely következő határozatlan roszból származható félelem, nyughatatlanság, és elcsüggedés.

A' rásztos tapasztal magában valósággal némelly nyavalyákat, mellyek a testi munkák' rendeletlenségéből származnak, kivált a belekben. Ezen nyavalyák nem olyanok, hogy azokból valamely terhes betegség, vagy épen halál következhetnék, de a rásztos' élénk képzelődése azokat neveli. Innen a rászt sok betegségeknek lészen forrásává.

2. A *búkomorság* v. szívború (melancholia), melly a felettébb való érzékenység' betegsége. A

búskomor elsüllyed képzeleteiben, mellyek szomorú és gyötrő érzéseket gerjesztenek, s azoktól nem tudja magát elszakasztani.

Ezen betegséget mindenkor valamelly terhes rossz okozza, p. o. javaink, szerencsénk, becsületünk' vagy valamelly kedves személynek elvesztése.

393. §.

A kívánó- és cselekvő tehetség is eltávozik néha rendes utjától. Ennek betegségei: 1. A *bőzség*, vagyis ellenállhatatlan ösztön a másoknak való ártásra és a kegyetlenkedésre.

2. A *dühösség*. Az illy betegek az embereket ellenséges indulattal támadják meg; s azért, midőn a roham' érkezését észreveszik, a jelenvalókat intik, hogy távozzanak.

3. A *veszetttség* (mania rabies; Tollheit) legfelső foka a megháborodásnak; melly által az ember veszett vaddá változik. Az illy beteg rettenetöképen zajog és dühöng, s nem csak másokat támad meg, hanem önmagát is szaggatja, sőt néha meg is öli.

394. §.

Végre összetett lelki betegségek: 1. A *rászt összepárosodva valamelly rögzött eszmével* ön testünk' állapotja iránt. E betegségben vannak azok, kik azt képzelik, hogy testök agyagból, üvegből,

szalmából vagy vajból áll, vagy pedig, hogy belökben kígyók vagy egyéb állatok vannak.

2. A *búkomorság a háborodással*. Ezen betegségben vannak azok, kik magokat azért gyötrik, hogy a szent lélek ellen vétkeztek.

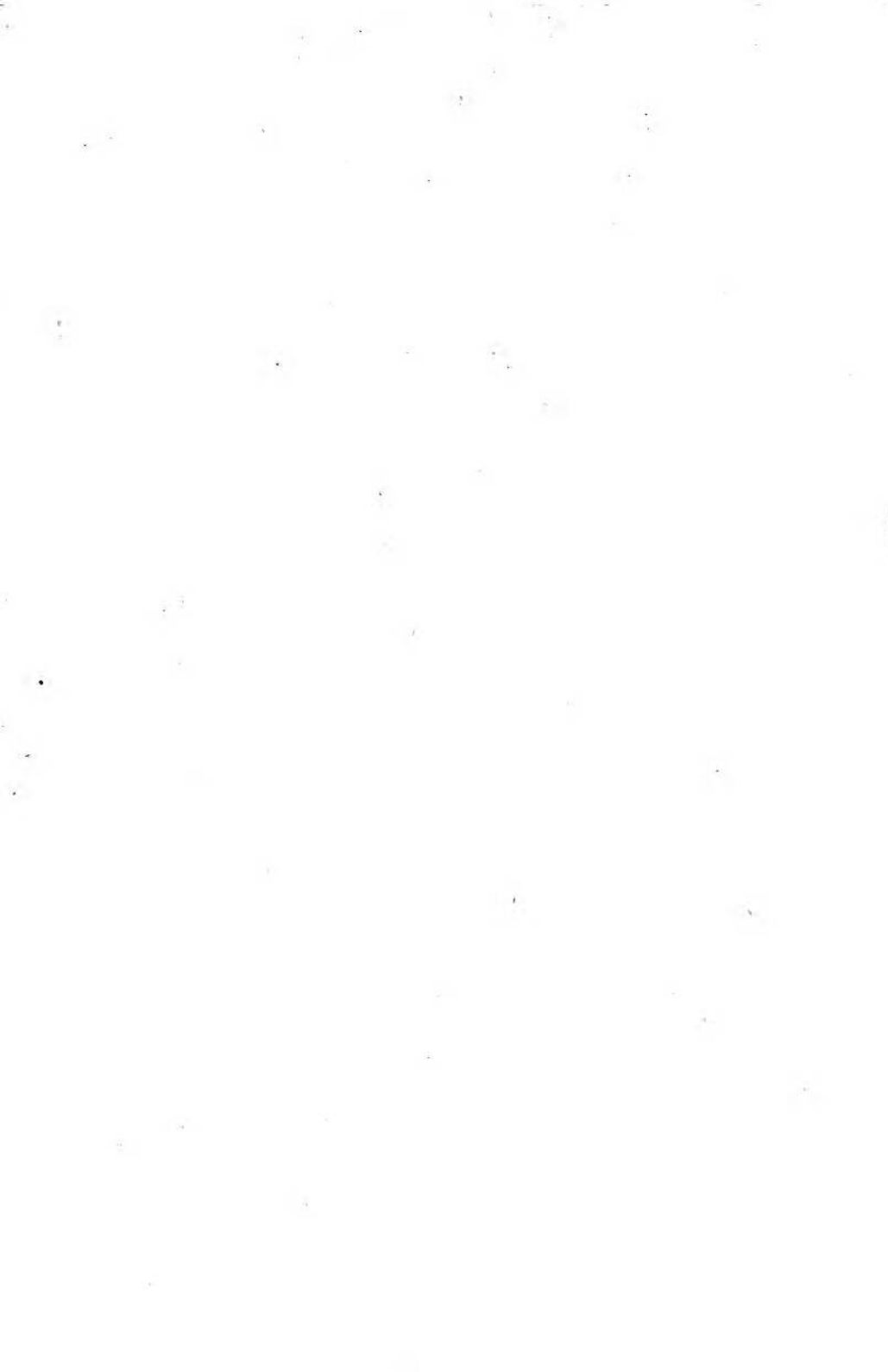
TARTALOM.

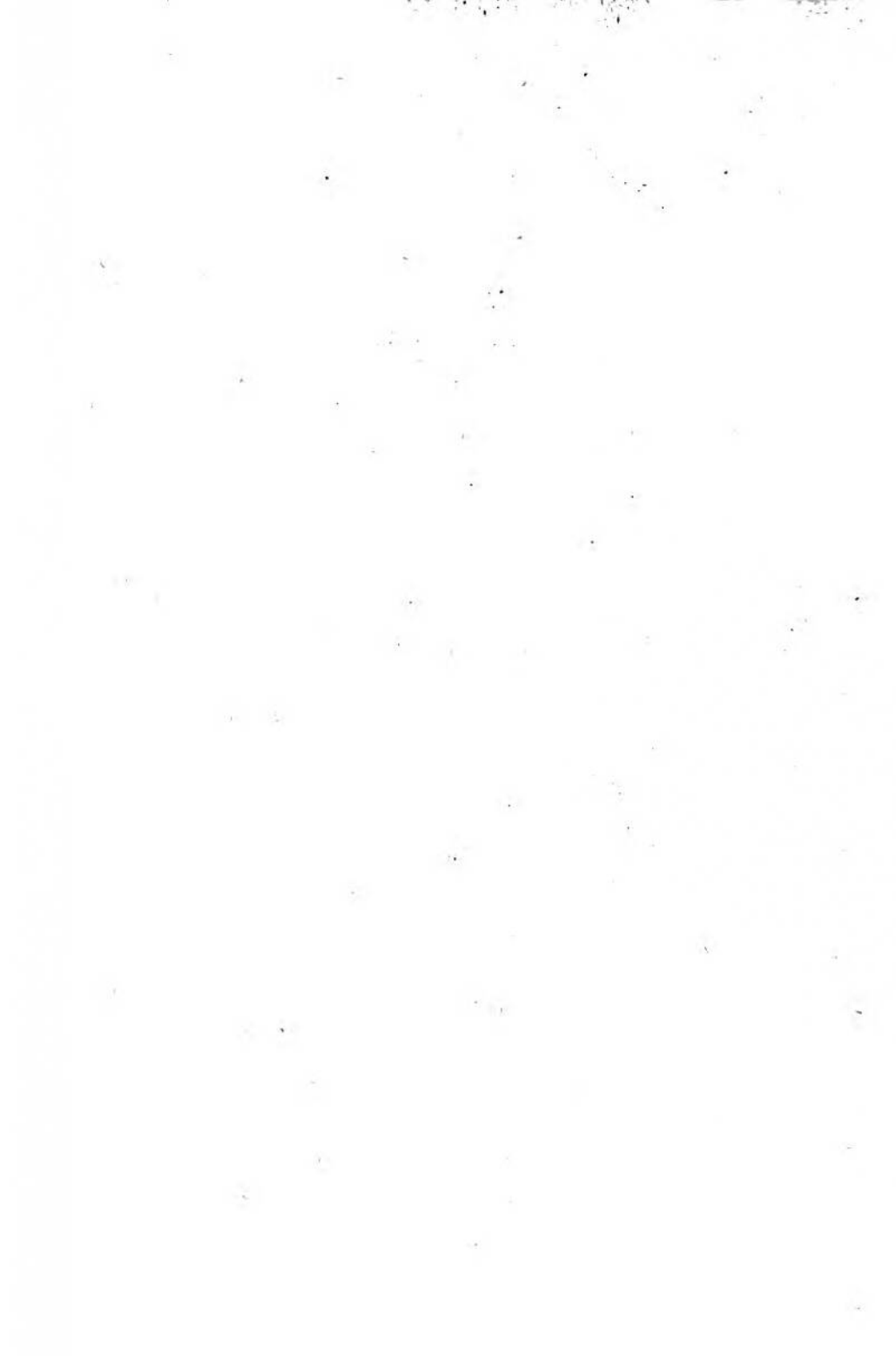

	Lap.
BEVEZETÉS	9
ELSŐ KÖNYV. Közönséges értekezések a lélekről	21
Első szakasz. Az öntudatról	—
Második szakasz. A test' és lélek' összeköttetéséről	33
Harmadik szakasz. A lélek' életműsége	48
MÁSODIK KÖNYV. Az ismerő tehetségéről	52
Első szakasz. Az ismerő tehetség' alsóbb ágai	—
I. Az észrevevő tehetség	—
I. A külső érzékiség	—
Első cikkely. A tárgyas érzékek	54
Második cikkely. Az alanyi érzékek	70
II. A belső érzék	72
II. A képzelődés' tehetsége	75
III. Az emlékező tehetség	87
IV. A figyelmezés	92
Második szakasz. Az ismerő tehetség' felsőbb ágai	95
I. Az értelemről	—
II. Az észről	102
III. A lélek' jelesebb tehetségei	108
Első cikkely. A képzető v. teremtő kép- zelem	—
Második cikkely. Az elmésség	111
Harmadik cikkely. Az élesség és mélység	114
Negyedik cikkely. A lángelme	115
Ötödik cikkely. A jövőendő' ellátása	118
IV. A beszédéről és írásról	121
V. A virrasztás, álom, álmodás és álomjárás	135

	Lap.
HARMADIK KÖNYV. Az érző tehetség.....	148
Első szakasz. Az érzésekről.....	—
I. A testi érzések	150
II. Belső vagy lelki érzések	153
Első cikkely. Az aesthetikai érzések	—
Második cikkely. A képzelemből, emléke-	
zetből és értelemről származó érzések	162
Harmadik cikkely. Az együtt érzés	165
Negyedik cikkely. Az erkölcsi vallásos ér-	
zések	168
Második szakasz. Az indulatokról.....	174
I. A kedves indulatok	175
II. A kedvetlen indulatok.....	177
Első cikkely. A szomorúságból származó	
indulatok.....	—
Második cikkely. A félelemből származó in-	
dulatok.....	179
Harmadik cikkely. Az unalomból származó	
indulatok.....	182
III. Az elegyes indulatok	183
NEGYEDIK KÖNYV. A kívánó és akaró tehetség	185
Első szakasz. A kívánó tehetség' alsó ága	—
I. A kívánásnak és az akaratnak természete	—
II. A szenvedelmek.....	189
I. A személyek iránti szenvedelmek	191
Első cikkely. A szeretetből származók	—
Második cikkely. A szeretetlenségből szár-	
mazó szenvedelmek	194
II. A tárgyak iránti hajlandóságok	196
Második szakasz. A kívánó tehetség' felső ága	202
ÖTÖDIK KÖNYV. Az emberi lélek' kórtanja	206
Első szakasz. A mulékony lelki betegségek	207
Második szakasz. Az állandó lelki betegségek	210

Österreichische Nationalbibliothek

+Z16

